

Ilija Pejić

UDK 821.163.42-94.09
Pregledni članak
Rukopis prihvaćen za tisak: 9. 10. 2014.

BJELOVARSKI KNJIŽEVNI I KULTURNI PROSTOR (1991. – 2000.)

– PJESNIČKI RUKOPIS RATNOG I PORATNOG PISMA

Sažetak

Studija u prvom dijelu rekonstruira kulturni život Bjelovara i mjesta u njegovoj okolini – bjelovarski kulturni i književni prostor (Bjelovar, Čazma, Đurđevac, Daruvar, Garešnica, Grubišno Polje) – portretima pisaca, slikara, glazbenika i pedagoga, izložbama, koncertima, radom udruga i ustanova te prikazom nakladništva (novina, časopisa, zbornika, knjiga, monografija...). Ratna razaranja i tranzicijska, globalizacijska dekonstrukcija simboličkoga kapitala grada (baštine, prostora) dvije su presudne silnice koje su oblikovale ratno pismo, ali i kontekst u kojemu je ono nastajalo.

Drugi dio studije prikaz je pjesničkog rukopisa ratnog (1991. – 1995.) i poratnog pisma (1996. – 2000.) bjelovarskoga književnog i kulturnog prostora uobličena u pjesmama i lirskim zapisima mnogobrojnih autora (V. Bažant, Ž. Sabol, K. Kovrlija, B. Kreštan, S. Frajtić, M. Mađerić, V. Vargović, I. Pejić, B. Jelušić, B. Delić, A. Perše Deškin, M. Vidović, K. Blaha, A. S. Prević, K. Prević, Z. Satrapa, L. Erl Luketa, D. Horvat Zácskai, M. Borovac...) i kao takav priloge je sveobuhvatnijem sagledavanju hrvatskoga ratnog pisma. Naglasak je na poziji, na prostoru i strukturi pjesme kao humanističke analize ravnodušnog svijeta, prostoru spoznaje smisla patnje i žrtve, samospoznaje i spoznaje drugog, neprijatelja, s jasnom vjerom u dobro i pobjedu dobra, potom na analizi baštine i njezine izdržljivosti pred destruktivnim silama (ranjeni grad, ranjena zemlja...).

Potreba za što vjerodostojnijim svjedočenjem „jake zbilje“, ratnih događanja, pamćenja uopće, odredila je žanrovsku učestalost autobiografske/memorske literature i stilsku posebnost ratnog pisma kao izrazito dokumentarističnog, faktodeskriptivnog (lokacija i datacija teksta), a tonom i izravnošću bliskog pučkom kazivanju, kako u proznim i dramskim, tako i u lirskim tekstovima.

Ključne riječi: Domovinski rat; tranzicija; bjelovarski književni i kulturni prostor; ratno pismo; pjesnički rukopis ratnog i poratnog pisma (1991. – 2000.).

Bjelovarski književni i kulturni prostor (1991. – 2000.)

Teško vrijeme borbe za hrvatsku samostalnost ostavilo je vidnog traga u umjetnosti, u književnim, glazbenim, slikarskim, filmskim... ostvarenjima. Narativni diskurs s prepoznatljivim slikama ratnih stradanja, ratno pismo, susrećemo u književnim djelima: u romanima Mirka Sabolovića (*Na istoku Zapada*) i Zvonimira Majdaka (*Umrijeti u Tuškancu*), u radiodramama Gorana Tribusona (*Doviđenja u Nuštru*) i Zvonimira Majdaka (*Smrtonosni povratak*), u pučkim igrokazima Stjepana Banasa (*Nikad...*), dnevničkim zapisima Mladena Medara (*Bjelovarski ratni tjedan*), Vjenceslava Herouta (*Pet godina poslije*) i Antuna Šimunića (*Ratni dnevnik iz Osijeka*), kolumnama Emila Novaka (*Znanost, kultura ili tenkovi*) i Mladena Medara (*Zaštita spomenika kulture u ratnim uvjetima*), u kratkim pričama za djecu Višnje Tekajić (*Na ladanju ili ratni dekameron*), Marije Drobnjak Posavec (*Šarene priče, Kako sam čuvala guske*) i Milana Taritaša (*Gdje izvire potok*), u pjesmama Vladimira Bažanta (*Hrvatski križni put*), Antuna Stjepana Previća (*Između dvoiju idila, Nove Veronike*), Željka Sabola (*Imala sam kuću, imala sam dom, Pojavio se među nama*), Božice Jelušić (*Jezuši*), Branka Kreštana (ciklus *Post mortem* u zbirci *Pukotine*), Zdenka Satrape (*Svijet, jad i mržnja, Lipiku*), Mate Mađerića (*Korak preko zore*), Lidvine Erl Luketa (*Predragi moj Đulaves*), Krešimira Previća (*Kormilar, Pošli ste uz srebrnu svjetlost*), Vesne Vargović (*Grade moj, Zdravica ljubavi za rodnu grudu...*), Mare Borovac (*Bljeskovi i oluje*), Karla Blahe (*Zranění - Ranjeni*), Damira Horvata Zacskaia (*Hrvatska na zemljovidu 25. lipnja 1993.*), Ilije Pejića (*Izgnubljeni govor*), Ančice Perše Deškin, Barbare Delić, Ane Kirinčić, Mirka Vidovića (*Orfej s bojišnice*)...

Ratno pismo dominantan je književni diskurs 90-ih godina, iako se u tom vremenu isprepliću raznorodne poetike, pisci različitih naraštaja i nerijetko suprotstavljenih poetičkih viđenja književne prakse, što samo naznačuje pluralizam kao jednu od osobina postmodernizma. U poeziji istovremeno supostojе tradicionalistički deskriptivni stihovi te nadrealni i nadrealistički kolaži (I. Friščić). Proza je isto tako raznorodna: dnevnički autobiografski zapisi, feljtonizirane pripovijesti, krimi i generacijski romani (G. Tribuson), kratki postmodernistički romani (K. Kovrlija), priče jednostavne strukture za djecu (V. Tekajić, M. Drobnjak Posavec, M. Taritaš, Z. Majdak, A. Leskovar). Dvije Špoljarove drame (*Mladenov slučaj, Kobna sjena prošlosti*), dvije radiodrame: G. Tribusona (*Doviđenja u Nuštru*) i Z. Majdaka (*Smrtonosni povratak*) te Banasovi igrokazi (*Smrt Stjepana Radića, Nikad...*) reprezentativan su izbor drame i dramskog stvaralaštva 90-ih godina. Naraštajno supostojе pisci rođeni prije Drugoga svjetskog rata (E. Špoljar, S. Krčmar, M. Vidović, P. Konjević, I. Šikić, M. Sabolović, M. Taritaš, J. Biškup, I. Friščić, Z. Puškarić, M. Mađerić, Z. Majdak, V. Tekajić, M. Drobnjak Posavec, L. Erl Luketa, V. Pilat, B. Krejči, N. Ocvirk, Z. Satrapa, M. Dolenc Dravski, V. Milak...) ili za vrijeme rata (A. Leskovar, A. S. Prević, B.

Kreštan, J. Pavičić, K. Blaha...), neposredno poslije njega (A. Šimunić, G. Tribuson, B. Delić, Mara Borovac...), odnosno 50-ih (B. Jelušić, K. Kovrlija, T. Gatalica, I. Pejić, N. Crnogorac, D. Horvat Zácskai...). Noviji naraštaj pisaca rođenih 60-ih i 70-ih godina prvim zbirkama javlja se krajem 80-ih i početkom 90-ih (Z. Seleš, D. Brkić, S. Sitta, D. Vodopija, S. Lipovac, B. Oblučar, Ž. Karaula, K. Pinter, I. Šafarik...).

Usprkos ratu, izazovima tržišnoga gospodarstva, propasti poduzeća, gubitku radnih mjesta, zavodljivosti višestranačja, 90-te su bile vrijeme zanosa, buđenja zapretanih energija, povratka tradiciji i tradicionalnom, traženja bitka naroda i uporišta na kojima se temelji njegova postojanost u proteklim vremenima. Riječi *duhovna obnova, identitet, baština, hrvatski korijeni, hrvatska gruda...* česte su u govoru političara, svećenika, pedagoga, ali i književnika. Vrijeme je to pravopisnih i drugih jezikoslovnih previranja s jasnim purističkim nastojanjima.¹ Do promjena 90-ih novine i drugi mediji sporadično su pratili kulturni život, sada se najednom otvaraju jezičnim i kulturnim temama, a novinari pišu iscrpne osvrtne na nove knjige, izložbe, koncerte, obljetnice, portretiraju do jučer prešućivane pisce, slikare, glazbenike...

Bjelovarski list vraća se najboljoj tradiciji hrvatskoga regionalnog novinarstva. Uskoro u Bjelovaru počinju izlaziti i druge novine *Naše vrijeme*, ali nakratko (1995. – 1998.). *Rusan*, prvotno 1970. tiskan kao dodatak *Bjelovarskom listu*, 1991. prerasta u časopis koji povremeno izlazi i danas. Djeci i mladima bio je namijenjen časopis *Klasje*, ali ni on nije bio duga vijeka. Matica hrvatska 20. je listopada 1990. obnovila rad svoga Ogranak u Bjelovaru², pokrenula je 1991. *Rusan*, preuzela *Bjelovarski zbornik* (1994.) i tiskala desetak knjiga, uglavnom tekstove pisaca s bjelovarskoga kulturnog prostora. Ogranak MH u Daruvaru pokrenuo je 1992. *Vrela*, časopis koji i danas izlazi.

U Bjelovaru je 29. ožujka 1992. osnovan Ogranak Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora. Iste godine Ogranak je izdao prvi broj *Bjelovarskog učitelja*, a 1993. pokrenuo je i *Biblioteku Stvaralaštvo učitelja* i u njoj do kraja 2013. objavio dvadeset naslova poezije, proze, studija... Ogranak je 1995. g. osnovao *Bjelovarske pedagoške dane*, a 2005. i Županijski centar za cjeloživotno učenje. Inicijator navedenih projekata u okviru Ogranak HPKZ-a, ujedno i urednik *Bjelovarskog učitelja* i *Biblioteke Stvaralaštvo učitelja*, bio je istaknuti hrvatski pedagog Vladimir Strugar.³

¹ O hrvatskom jeziku i njegovu povratku u zapuštena korita više u: Damir Horvat Zácskai. Lica jezika ili „Mulj govora nespretna i nepodobna nanesen na obale našega jezika.“ *Vrela*, 2(1992.), str. 28-30.

² O obnovi rada Ogranak MH u Bjelovaru više u: Željko Karaula. *Moderna povijest Bjelovara 1871. – 2010. Od razvojačenja Varaždinske krajine do suvremenog Bjelovara*. Bjelovar: Tiskara Horvat; Zagreb: Naklada Breza, 2012., str. 681-682.

³ Više u: Vladimir Strugar, Tajna Čorak. *Pohvala učitelju. Dvadeset godina Hrvatskoga pedagoško-književnoga zbora Bjelovar (1992. – 2012.)*. Bjelovar: Ogranak Hrvatskoga pedagoško-književnoga zbora, 2013.

Plodnu suradnju Ogranak HPKZ-a razvio je s *Lovrakovim danima kulture* u Velikom Grđevcu (LDK).⁴ Izlaganja sa stručnih skupova LDK-a Ogranak je objavio u nekoliko zbornika, od kojih ovdje izdvajamo tri: *Učitelji književnici Bjelovarsko-bilogorske županije* (1998.)⁵, *Mato Lovrak u hrvatskoj školi* (2000.)⁶ i *Riječi teške od života: Stazama Lovrakovih sljedbenika* (2003.). Sličnu suradnju Ogranak je uspostavio i s *Danima hrvatskog pučkog teatra* u Hercegovcu, festivalom koji je 1995. osmislio i dugi niz godina vodio agilni kulturni poslenik Stjepan Banas, vrsni poznavatelj scenske igre, voditelj Pučke scene Hrvatske čitaonice u Hercegovcu. Kazališne predstave amaterskih skupina iz Hrvatske i dijaspore, okrugli stolovi na kojima su sudjelovali brojni hrvatski pisci, teatrolozi, folkloristi, glumci... tek su isječci bogatstva različitih kulturnih sadržaja *Dana hrvatskoga pučkog teatra*.⁷

Pregled bogate nakladničke djelatnosti 90-ih ne bi smio previdjeti još neke izdavače kao što su: Čvor, Prosvjeta, Gradski muzej, Državni arhiv Bjelovar, Narodna knjižnica P. Preradović, Gimnazija, Linija, Glazbena škola V. Lisinski... U drugim mjestima (Daruvar, Đurđevac, Garešnica, Grubišno Polje, Čazma...) nositelji nakladničke djelatnosti bili su najčešće ogranci MH... Kako objasniti dvadesetak beletrističkih knjiga (poezije, proze, drame, eseja) i još toliko publicističkih naslova različite tematike (povijesne, književnopovijesne, pedagoške, vjerske...), dvoje novine: *Bjelovarski list* (1993. preimenovan u *Novi bjelovarac*) i *Naše vrijeme* (1995. – 1998.), dva zbornika (*Bjelovarski zbornik*, *Pučki kalendar Bjelovarsko-bilogorske županije*) i četiri časopisa (*Rusan*, *Bjelovarski učitelj*, *Trythonus*, *Vrela*)?

Bjelovar kao središnje mjesto bjelovarske regije, od 1992. Bjelovarsko-bilogorske županije, grad kojemu su gravitirala brojna druga mjesta kao Čazma, Hercegovac, Grubišno Polje, Garešnica, Daruvar..., odnosno bjelovarski kulturni i književni prostor, niz je koncentričnih kulturnih i književnih krugova već spomenutih mjesta uključujući Đurđevac, Virje i još neka mjesta Podravine, iako su ona po novom ustroju 1992. pripala Koprivničko-križevačkoj županiji. Narav tih veza više je povijesno-prostorna negoli stilska i poetička srodnost. Svako od tih mjesta imalo je svoje pisce koji su tijekom 90-ih stvarali, objavljivali knjige, kreirali književni i svekoliki drugi kulturni život. U Čazmi su to bili I. Šikić, P. Konjević, R. Dožudić..., u Garešnici M. Borovac, Zvonko Farago..., u Hercegovcu S. Banas, u Grubišnom Polju M. Vidović, A. Perše Deškin, B. Delić, ..., u Daruvaru K. Blaha, Z. Satrapa, A. S. Prević, K. Prević, L. Erl Lukata, D. Brkić, V. Herout, M. Kuzle, D. Horvat Zácskai, V. Pilat, M.

⁴ Duško Lončar. Desetljeće s Lovrakovim danima kulture. *Novi Bjelovarac*, 12. 6. 1997., str. 8.

⁵ Vladimir Strugar. Jedanaesti Lovrakovi dani kulture. *Bjelovarski učitelj*, 2-3(1998), str. 45-53.

⁶ Strugar, Vladimir (1999), Dvanaesti Lovrakovi dani kulture posvećeni stotoj obljetnici rođenja Mate Lovraka. *Bjelovarski učitelj*, 2-3(1999), str. 92-93.

⁷ Stjepan Banas. Dani hrvatskog pučkog teatra – put zajedništva iseljene i domovinske Hrvatske. *Bjelovarski učitelj*, 3(1997), str. 29-32.

Pavičić, D. Pavičić... u Virju i Đurđevcu M. Kudumija, M. Dolenc Dravski, V. Milak, A. Šimunić, B. Jelušić, Z. Seleš...

Konstante Bjelovara, grada ispod Bilogore, brojne su počevši od jedinstvene nevelike urbanističke oktogonalne jezgre (600 x 600 m) s parkom i mramornim paviljonom u njegovu središtu, remek-djelom arhitekta Z. Stržića oko kojega su četiri kipa svetaca: sv. Ivana Nepomuka, sv. Terezije Avilske, sv. Jurja i sv. Jelene Križarice⁸; nastavljajući, ne bismo smjeli zaboraviti ni korzo, jedinstvenu šetnicu od Čitaonice do Gimnazije, katedralu sv. Terezije... Kad kažemo Bjelovar, mislimo na njegove starije i novije pisce (F. Rusan, P. Preradović, I. Trnski, L. Varga Bjelovarac, Đ. Sudeta, J. Cvrtila, E. Špoljar, M. Selaković, K. Špoljar, M. Sabolović, B. Zeljković, Ž. Sabol, G. Tribuson, J. Pavičić, Z. Puškarić, B. Kreštan, K. Kovrlija, F. Z. Radanac, M. Radovanović, N. Crnogorac...), na slikare, kipare, skulptore, karikaturiste (J. Hohnjec, A. Kully, A. Kuman, J. Tomić, N. Rojc, V. Bakić, B. Vlahović, J. Zeman, I. Friščić, V. Zlamalik, D. Adamović, Z. Vrkljan, M. Pavlović, A. Ibriks, K. Ivanček, N. Šešić Fischer, M. Kraus, M. Brletić, B. Medak, E. Levi-Brletić...), na muzikologe i etnomuzikologe, etnologue, skupljače narodnog blaga, napjeva, običaja, nošnji, poslovice (Z. Lovrenčević Kvak, D. Grganić, J. Matunci, G. M. Matunci, Alida Sokolović, S. Sitta...), na novinare (D. Movre, Z. Puškarić, E. Novak, J. Kreković, M. Radovanović, J. Paripović, M. Martinić, R. Stojković...), na istraživače kulturne povijesti (M. Medar, B. Gerić, Z. Renić, T. Gatalica), arheologe (G. Jakovljević...), pedagoge (A. Cuvaj, E. Špoljar, V. Puževski, V. Rosić, V. Strugar...).

Pisati o Bjelovaru, a ne spomenuti *Golub*, više od jednog stoljeća staro obrtničko-radničko kulturno-umjetničko društvo koje je duboko svojim korijenjem uraslo u tkivo ovoga grada, znači istodobno previdjeti glazbeni život grada, naraštaje svirača, plesača i pjevača koji su nikli iz njegova krila i u njemu rasli usvajajući prve taktove napjeva bilogorskoga kraja, prve korake bjelovarsko-moslavačko-podravskih plesova... Golubovi zborovođe – od E. Černog, I. Barešića, V. Glasnovića, J. Magdića, B. Beketića, R. Milić pa sve do I. Mihajlovića – bili su istodobno i učitelji glazbe u Glazbenoj školi. Istaknuto mjesto na glazbenoj sceni grada 90-ih pripada i glazbenicima okupljenim oko Brass ansambla i Gradskog puhačkog orkestra.

Najvjernija panoramska slika stvaralaštva, pregled reprezentativnih programa u Bjelovaru i bjelovarskom kraju bio bi izbor iz svih deset godišta *Bjelovarskog lista*, pet godišta *Našeg vremena*, pet brojeva *Bjelovarskog zbornika*, tri broja *Rusana*, devet godišta *Bjelovarskog učitelja*, šesnaest brojeva *Vrela*, šest brojeva *Pučkog kalendara*, ratnih novina *BjeloWarac: bilten jedinica Hrvatske vojske – Bjelovar* (1991. – 1992.), *Vi-*

⁸ J. B. K. Svetački četverolist – europski korijeni Bjelovara. [Razgovor s Goranom Jakovljevićem]. *Novi Bjelovarac*, 24. 10. 1996., str. 5.

Mladen Medar. Tri svetačke faze. Zbog iznimnog zanimanja Bjelovarčana za kipove u parku donosimo o njima još neke nepoznate pojedinosti. *Novi Bjelovarac*, 5. 1. 2000., str. 5.

hor: glasilo 105. brigade HV (1992.), „55“: ratne novine 55. samostalnog bataljuna Bjelovar (1992.), *Skrbnik* (1993.)... U pregledu ne bi smjela izostati ni djelatnost satnije *Hrvatski umjetnici* – skupine *Bilogora*, koja je tijekom 1991. i 1992. u brojnim mjestima (Bjelovar, Grubišno Polje, Daruvar, Lipik, Pakrac, Virovitica, Slatina, Osijek, Vinkovci, Privlaka, Sisak...) priređivala koncerte, izložbe, recitale, kazališne predstave i projekcije filmova, snimala razrušene objekte, razgovarala sa zapovjednicima postrojbi i razgovore objavljivala u novinama...⁹

Pregled bi ponudio osvrte na *reprezentativne izložbe* Gradskog muzeja: *Stabat mater* I. Friščića (1990.) i *Croen bijeli plavi* (1991.)¹⁰, *200 godina zajedno* (1991.)¹¹, *Iz dna duše: ratna mapa* I. Lackovića Croate (1992.)¹², *Bjelovarske slike* (1992.)¹³, *Preobrazbu krajolika* M. Pavlovića (1993.)¹⁴, *Izložbu karikatura o vlasti* (1993.)¹⁵, izložbu M. Horvata (1994.)¹⁶ i Ivica Šiška (1994.)¹⁷, *Eva i ptica* Antona Cetina (1997.)¹⁸, *Sjećanje na Bjelovarsko kazalište* M. Medara (1997.)¹⁹..., potom na koncerte prigodom obilježavanja 110. obljetnice Glazbene škole 1994., kad su u Bjelovaru nastupali njezini bivši učenici (Tatjana Mesar, Saša Tripić, Vladimir Sverak...), ali i tadašnji polaznici pod ravnanjem I. Mihajlovića

⁹ Više u: Dubravko Adamović. *Satnija „Hrvatski umjetnici“ – skupina „Bilogora“*. U: Mato Ćurak. *Mi smo htjeli. Domovinski rat 1990. – 1995.* Bjelovar: Gradsko poglavarstvo Grada Bjelovara, 2007., str. 129-136.

¹⁰ E. Novak. Umjetnost nema granica: u Gradskom muzeju izložene skice za bjelovarsku *Stabat mater* Ive Friščića. *Bjelovarski list*, 13. 9. 1990., str. 7.

E. Novak. Friščić ponovo iznenađuje. Danas u Galeriji Gradskog muzeja otvaranje izložbe Ive Friščića „Crven bijeli plavi“. *Bjelovarski list*, 16. 5. 1991., str. 9.

¹¹ E. Novak. Dvjesto godina zajedno. Ipak otvorena izložba slika i dokumenata uz jubilej doseljavanja Čeha u naše krajeve. *Bjelovarski list*, 28. 11. 1991., str. 9.

¹² *Ratna mapa „Iz dna duše“*. U Muzeju izlaže Ivan Lacković Croatia. *Bjelovarski list*, 28. 5. 1992., str. 26.

¹³ Predstavljanje mape „Bjelovarske slike“. *Bjelovarski list*, 28. 5. 1992., str. 32.

Božica Jelušić. Grad kao metafora. Povodom izlaska grafičke mape „Bjelovarske slike“. *Bjelovarski list*, 11. 6. 1992., str. 8.

¹⁴ *Preobrazba krajolika*. Izložba u Gradskom muzeju. [Milan Pavlović]. *Novi Bjelovarac*, 24. 6. 1993., str. 7.

¹⁵ E. N. Vlast u crtežima ponajboljih hrvatskih karikaturista. Hrvatsko društvo karikaturista gostuje u bjelovarskoj Galeriji. *Novi Bjelovarac*, 25. 2. 1993., str. 10.

¹⁶ E. Novak. Horvatova ulja na staklu i stihovi Božice Jelušić-Kranželić. *Novi Bjelovarac*, 24. 2. 1994., str. 9.

¹⁷ K. I. Čistoća umjetnosti. U povodu otvorenja izložbe slika i grafika Ivica Šiška. *Novi Bjelovarac*, 14. 7. 1994., str. 9.

¹⁸ R. S. U četvrtak izložba slika i crteža Antona Cetina. *Novi Bjelovarac*, 5. 3. 1997., str. 27.

¹⁹ R. S. Oživljene uspomene na „bjelovarske daske koje život znače.“ U Gradskom muzeju u Bjelovaru otvorena je izložba „Sjećanje na Bjelovarsko kazalište.“ *Naše vrijeme*, 24. 12. 1997., str. 26.

te učenici Glazbene škole F. Kuhač iz Osijeka²⁰ ili u povodu 110. Golubove obljetnice 1997., odnosno 1996., kada se slavila 240. godišnjica osnutka grada Bjelovara²¹, zatim desetak članaka iz Krekovićeve rubrike *Riječi, riječi* objavljivanih u *Novom Bjelovarcu* 1997., 1998. i 1999. (*Bjelovar nema svoj jezik, Mamićev jezik ugodni, Naše i tuđe, Tobaž zabrinuti, Jezik kao moral i čovječnost...*) kao i njegova opsežna i pregledna kolumna o razvoju bjelovarskoga novinarstva tiskana u *Novom Bjelovarcu* tijekom 1997., kojima svakako treba pridružiti desetak *Radovanovićevih nostalgičnih zapisa, eseja, putopisa, pripovijesti* iz rubrika koje je vodio kao što su *Pisma iz nostalgije, Pisma iz birtije, Špi-talski dnevnik, Memoari jednog pisca, Bjelovarska dijaspora...*, od kojih su najdojmljivije *Korzo*²², *Jagoda 1-2*²³, *Narcanska elegija*²⁴, *Bicikl*²⁵, *Gradska kavana*²⁶, *Naše kuće*²⁷, *Sajmeni dan (Balada o čovjeku i konju)*²⁸ ..., *desetak susreta u Knjižnici s piscima, povjesničarima, jezikoslovcima, slikarima* (I. Aralica, J. Pavičić, N. Fabrio, G. Tribuson, P. Pavličić, Ivan Večenaj, B. Jelušić, P. Kanižaj, S. Babić, S. Težak, M. Moguš, V. Anić, M. Sabolović, M. Taritaš, E. Špoljar, K. Kovrlija...), *desetak portreta pisaca* s bjelovarskoga kulturnog prostora (E. Špoljara 1990., 1992., 1993.²⁹, J. Pavičića 1991.³⁰, Ž. Sabola 1991.³¹, A.

²⁰ E. Novak. Večeri ispunjene glazbom. Uz 110. obljetnicu Glazbene škole Vatroslava Lisinskog. *Novi Bjelovarac*, 3. 3. 1994., str. 9.

²¹ Blanka Marušić. Bjelovaru s ljubavlju za 240. obljetnicu postojanja. Naš grad i HORKUD „Golub“. *Novi Bjelovarac*, 11. 7. 1996., str. 10.

²² Mile Radovanović. Korzo. Memoari jednog pisca (7). *Novi Bjelovarac*, 7. 1. 1999., str. 11.

²³ Mile Radovanović. Jagoda. Memoari jednog pisca (8). *Novi Bjelovarac*, 14. 11. 1999., str. 11.

Mile Radovanović. Jagoda (2). Memoari jednog pisca (9). *Novi Bjelovarac*, 21. 1. 1999., str. 11.

²⁴ Mile Radovanović. Narcanska elegija (ili priča o Franti). Memoari jednog pisca (18). *Novi Bjelovarac*, 22. 7. 1999., str. 14.

²⁵ Mile Radovanović. Bicikl. Memoari jednog pisca (19). *Novi Bjelovarac*, 12. 8. 1999., str. 14.

²⁶ Mile Radovanović. Gradska kavana. Memoari jednog pisca (42). *Novi Bjelovarac*, 13. 7. 2000., str. 8.

²⁷ Mile Radovanović. Naše kuće. *Rusan*, 1(1991), str. 25-28.

²⁸ Mile Radovanović. Sajmeni dan (Balada o čovjeku i konju). Priče iz nostalgije. *Naše vrijeme*, 28. 2. 1996., str. 25.

²⁹ Gordana Sever. Ljudi su izbjegavali nas „žigosane“: sjećanja na događaje sedamdesetih – prof. Edo Špoljar. *Bjelovarski list*, 30. 8. 1990., str. 4.

E. Novak. Sloboda je biljka koja brzo raste. Kroki iz života profesora Eduarda Špoljara... *Bjelovarski list*, 28. 5. 1992., str. 12.

Emil Novak. Čovjek neiscrpane energije: uz osamdesetu godišnjicu života prof. Eduarda Špoljara. *Bjelovarski list*, 18. 3. 1993., str. 10.

³⁰ Mile Radovanović. Djetinjstvo u otpadu. Danas: Josip Pavičić... Bjelovarska dijaspora. *Bjelovarski list*, 23. 5. 1991., str. 17.

³¹ Mile Radovanović. Bjelovar nije provincija. Željko Sabol. Bjelovarska dijaspora. *Bjelovarski list*, 7. 1. 1991., str. 11.

Donković 1993.³², Z. Radanca 1993.³³, G. Tribusona 1995. i 1998.³⁴, V. Vargović 1996.³⁵, M. Drobnjak Posavec 1997.³⁶, M. Sabolovića 1997.³⁷, V. Bažanta 1999.³⁸...). Nabranje završimo *portretima glazbenika, etnologa, kipara, slikara, novinara* (B. Beketića 1991.³⁹, S. Lackovića 1991.⁴⁰, I. Friščića 1990. i 1999.⁴¹, V. Glasnovića 1995.⁴², Zvonka Lovrenčevića Kvaka 1996.⁴³, D. Movrea 1997.⁴⁴, J. Zemana 1998.⁴⁵...).

Sliku kulturnog života Bjelovara i Bilogore upotpunjuju i etnološke studije G. M. Matunci i J. Matuncija, tiskane pod zajedničkim naslovom *Bilogorski običajnik*. Nadahnuti eseji donose obilje materijala istraživačima pučkog stvaralaštva u kojemu je ženska ljepota bila i ostala izvor nadahnuća, a udana žena potporni stup obitelji, pa je uz ženu vezano mnoštvo narodnih poslovice.⁴⁶ Simbolika križa kao iskušena patnji, postojanosti vjere i nade onima koji u nj vjeruju toliko je prisutna u pučkim predajama ovog podneblja, ali je često ne primjećujemo.⁴⁷ Običaji vezani uz ivanjske

³² Mile Radovanović. Trojstvo - Zagreb - Damask - Rim i retour. Ana Donković, slikarica i poetisa – Zagreb. Bjelovarska dijaspora. *Novi Bjelovarac*, 22. 4. 1993., str. 11.

³³ Mile Radovanović. Raf. Bjelovarska dijaspora. *Bjelovarski list*, 21. 1. 1993., str. 15.

³⁴ Željko Rukavina. Metafizika rodnog grada. Goran Tribuson, književnik. *Novi Bjelovarac*, 26. 12. 1996., str. 11.

J. V. Fila. Pisanje je uvijek užitak. Intervju s Goranom Tribusonom. *Novi Bjelovarac*, 23. 4. 1998., str. 8.

³⁵ M. Štelcer. Pjesma kao izraz bola. Skica za portret: Vesna Vargović. *Novi Bjelovarac*, 10. 10. 1996., str. 6.

³⁶ Vlatka Bily. Dijete je vrt ljepote i blagoslov života. Marija Drobnjak, autorica zbirke pripovjedača „Šarene priče“. *Novi Bjelovarac*, 29. 5. 1997., str. 7.

³⁷ Ana Hanak. Mnogi moji sugrađani pojma nemaju da sam ih opisao. Razgovor s bjelovarskim književnikom Mirkom Sabolovićem. *Novi Bjelovarac*, 26. 6. 1997., str. 6.

³⁸ Mladen Medar. Vladimir Bažant. In memoriam. *Novi Bjelovarac*, 6. 5. 1999., str. 8.

³⁹ Mile Radovanović. Najsretniji s djecom. Danas: Boris Beketić, glazbenik, Beč. Bjelovarska dijaspora. *Bjelovarski list*, 1. 8. 1991., str. 7.

⁴⁰ Emil Novak. Dokraja miran i tih. Slavoljub Lacković, velikom umjetniku posthumno. *Bjelovarski list*, 24. 10. 1991., str. 9.

⁴¹ ZP [Zvonimir Puškarić]. Vrijeme poslije ciklusa: novi susret s Ivom Friščićem. *Bjelovarski list*, 11. 1. 1990., str. 7.

Duško Lončar. Bol Ive Friščića izrečena likovnim jezikom. *Novi Bjelovarac*, 9. 12. 1999., str. 14.

⁴² Blanka Marušić. Tri decenije s Golubom u srcu. Razgovor s prof. Vinkom Glasnovićem... *Novi Bjelovarac*, 19. 10. 1995., str. 11.

⁴³ Gordana Marta Matunci. „Retrorsum no abbi“ – Nisam uzmaknuo (Iz. 50,5). Kvaku u spomen. *Novi Bjelovarac*, 11. 1. 1996., str. 22.

⁴⁴ Zvonimir Puškarić. Dražen Movre: in memoriam. *Novi Bjelovarac*, 25. 9. 1997., str. 5.

⁴⁵ J. V. Fila. Osjetiti poeziju u svemiru. Razgovor s istaknutim kiparom i dizajnerom, multimedijским umjetnikom Josipom Zemanom. *Novi Bjelovarac*, 25. 6. 1998., str. 4.

⁴⁶ Juraj Matunci. Lik žene u narodnim posloviceama. *Novi Bjelovarac*, 27. 2. 1997., str. 13.

⁴⁷ Juraj Matunci. Svaka hiža ima svoga križa. *Novi Bjelovarac*, 13. 3. 1997., str. 12.

krijesove, žetvu, prošnju mlade i ženidbu... dio su mnoštva upredenih i utkanih niti u tkanje života bilogorskoga kraja koji je nekad pulsirao, a i danas pulsira, ali ne više takvom snagom.⁴⁸

U nastanku sveobuhvatne slike književnoga i kulturnoga života grada i njegove okolice koju nastojimo rekonstruirati preko novina i časopisa važne su i lirske proze K. Kovrlija, crtice, groteske i humoreske E. Špoljara, priče za djecu M. Drobnjak Posavec i V. Tekajić, osvrtni M. Taritaša, I. Pintera, D. Lončara, I. Pejića na djela pojedinih aktualnih pisaca te prikazi djela prešućivanih i već zaboravljenih književnika. Slika kulturnog života grada 90-ih godina, za vrijeme Domovinskog rata i neposredno poslije njega, ne bi bila dovršena bez knjiga kao što su *Folklorna glazba Bilogore* Z. Lovrenčevića (1995.), *Nedovršeni spomenar* L. i K. Ivančeka (1995.), *Orfej s bojišnice* B. Delić, A. Kirinčić, A. Perše Deškin i M. Vidovića (1995.), *Bjelovarsko-bilogorska županija* V. Strugara (1996.), *Pet godina poslije* V. Herouta (1996.), *Književno-jezične i metodičke rasprave* I. Pejića (1997.), *Bjelovar u Domovinskom ratu* J. Šimića i suradnika (1997.), antologija *Osmijeh nakon suza: stihom i slikom iz Poilovlja* (1997.), *Terra combusta: Ratna izvoješća župnika Zagrebačke nadbiskupije 1991. – 1996.* (1998.) i *Sakralna umjetnost bjelovarskog kraja* S. Kožula (1999.), *111 Golubovih ljeta* (1998.) J. Krekovića, *Bjelovarske ulice* R. Miculinića (1999.), *Otkos* I. Debića i A. Delića (1999.)...

Nastupima *Goluba*, Glazbene škole i glazbenika našijenaca, izložbama i stručnim skupovima svečano su 90-ih obilježavane važne obljetnice u životu grada: 200 godina od doseljenja Čeha u ove krajeve (1991.), 20. godišnjica Hrvatskog proljeća govorom Vlade Gotovca 24. 12. 1991. u Domu kulture *Ratno profiterstvo je zločin protiv domovine* (1991.)⁴⁹, 120. godišnjica proglašenja Bjelovara slobodnim kraljevskim gradom (1992.), 130. godišnjica rođenja Rudolfa Vimera, teologa i dobrotvora, čijom je pomoći izgrađen Franjevački samostan u Bjelovaru (1993.)⁵⁰, 150. obljetnica izgradnje Bolnice (1995.)⁵¹, 50. godišnjica *Bjelovarskog lista* (1995.)⁵², 50. obljetnica djelovanja tiskare Prosvjeta (1996.)⁵³, 70. obljetnica smrti Antuna Cuvaja (1997.)...⁵⁴

⁴⁸ Gordana Marta Matunci. Bilogorske svete vatre. *Novi Bjelovarac*, 8. 5. 1997., str. 8.

Gordana Marta Matunci. Ljubav vječno ostaje. *Novi Bjelovarac*, 15. 2. 1996., str. 12.

Gordana Marta Matunci. Žetva u Bilogori. *Novi Bjelovarac*, 11. 7. 1996., str. 7.

⁴⁹ Gordana Sever. Ratno profiterstvo je zločin protiv domovine. U Bjelovaru je prošlog tjedna boravio predsjednik Matice hrvatske, gospodin Vlado Gotovac... *Bjelovarski list*, 30. 1. 1992., str. 2.

⁵⁰ Prigodom 130. obljetnice rođenja i 60. obljetnice smrti Rudolfa Vimera... *Novi Bjelovarac*, 25. 3. 1993., str. 9.

⁵¹ Mladen Medar. 150 godina bolnice u Bjelovaru (1845. – 1995.). *Novi Bjelovarac*, 4. 1. 1996., str. 7.

⁵² Lj. Tribuson. Kroničari svoga vremena. Razvoj bjelovarskog tiska. *Novi Bjelovarac*, 11. 1. 1996., str. 12-13.

Trajnost novinarstva u prolaznosti života. U Hotelu „Central“ obilježen vrijedan jubilej „Informativnog centra“ Bjelovar. *Novi Bjelovarac*, 18. 1. 1996., str. 2-3.

Slika 1. Rusan, 1(1991)

Prvi broj *Rusana*, časopisa Ogranka Matice hrvatske u Bjelovaru, koji su 1991. pokrenuli entuzijasti, urednik Ante Rade s uredništvom u kojemu su bili J. Kurtak, V. Bažant, S. Horvat, Z. Karakaš, M. Mađerić i M. Medar, vjerna je slika stvaralaštva bjelovarskoga kulturnog i književnog prostora početkom 90-ih (slika 1). Prilozima se javljaju E. Špoljar, M. Mađerić, V. Bažant, V. Vargović, Z. F. Radanac, M. Medar, D. Vasilj, T. Gatalica, K. Kovrlija, D. Rivić, B. Galjar, V. Tekajić, A. Rade, M. Radovanović, N. Crnogorac, G. Matunci, I. Pinter, G. Jakovljević, M. Sabolović, K. Ivanček... Dvobroj *Rusana* 2-3(1992) većim dijelom

bio je posvećen netom preminulom pjesniku Željku Sabolu. O njegovu životu i stvaralaštvu pisali su R. Miculinić, Ž. Domljan, V. Pezo, J. Pavičić, D. Horvatić, S. Mijović Kočan i V. Bažant. U nastavku *Rusan* donosi pjesme M. Mađerića, I. Pejića, M. Medara, Z. Puškarića, V. Živkovića, B. Kreštana, A. Pisac... i proze P. Pavličića, E. Špoljara, M. Medara, prijevod J. Miklića, osvrte T. Grgičin, I. Pejića, I. Pintera, M. Medara, N. Crnogorac... Pridodamo li njima još neka imena kao što su G. Tribuson, I. Friščić... (Bjelovar), Z. Majdak, M. Vidović, B. Delić... (Grubišno Polje), I. Šikić, P. Konjević, R. Dožudić... (Čazma), Mara Borovac, S. Banas, V. Novotny... (Garešnica), K. Blaha, A. S. Prević, K. Prević, Z. Satrapa, L. Erl Luketa, N. Ocvirk, V. Pilat, D. Zacskey... (Darugar), M. Kudumija, M. Dolenc Dravski, V. Milak, A. Šimunić, B. Jelušić, Z. Seleš... (Đurđevac), naznačili smo glavne sudionike književnog života tijekom 90-ih.

Rusan je bio jedini časopis za književnost, ali je neredovito izlazio, pa su pisci svoje radove tiskali u *Bjelovarskom listu*, a poneki i u *Pučkom kalendaru Bjelovarsko-*

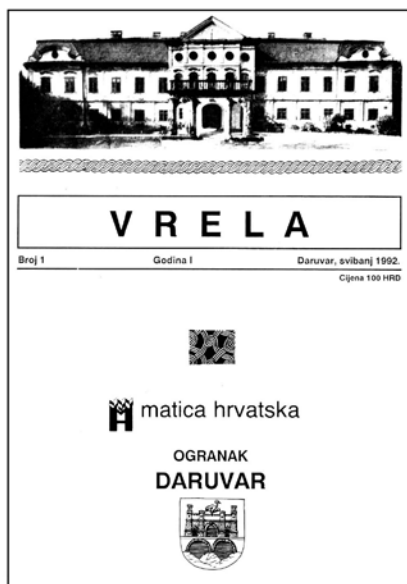
⁵³ Lj. Tribuson. Otisak prošlosti za tisak budućnosti. Pola stoljeća tiskare „Prosvjeta“. *Novi Bjelovarac*, 29. 8. 1996., str. 10.

⁵⁴ Vladimir Strugar. Antun Cuvaj – od učitelja do kraljevskog savjetnika. *Bjelovarski učitelj*, 3(1997), str. 39-44.

bilogorske županije (započeo izlaziti 1995.). Brojne literarne priloge, ponajviše pjesme, kraće proze i osvrte susrećemo i u *Vrelima*, glasilu Ogranka MH u Daruvaru, u rubrikama *Stihovi daruvarskih pjesnika*, odnosno *Stihovi i Iz pjesničke radionice...* *Vrela* su ponajprije stručni časopis s mnoštvom priloga uglednih istraživača povijesti, demografije, politike, gospodarstva, kulture... (M. Kuzle, K. Blaha, J. Matušek, V. Herout, B. Shejbal, S. Kudrnovski, Š. Prgić...). Usprkos stručnoj usmjerenosti, časopis je ostavljao dosta prostora pjesnicima i prozaistima s daruvarskoga književnog prostora. *Vrela* su 1992. pokrenuli i znalački uređivali Miroslav Kuzle i Karlo Blaha s nekoliko istaknutih daruvarskih kulturnih poslenika (slika 2). *Bjelovarski učitelj* i *Bjelovarski zbornik* namijenjeni su isključivo stručnim i znanstvenim radovima. *Vrela* su glavninom bila usmjerena na daruvarski kraj⁵⁵, a *Rusan* nije redovito izlazio, pa je objavljivanje zbirke/knjige bio jedini način izlaska u javnost, što je ujedno i jedan od uzroka bogate nakladničke djelatnosti. Puno dublji motivi svjedočenja teške ratne zbilje poticali su pisce na pisanje i objavljivanje plodova svoga uma i srca.

Širok je spektar tema što ih susrećemo u *Pučkom kalendaru*, obrađenih u mnoštvu kratkih i preglednih članaka, pisanih jednostavnim jezikom, između kojih se izdvajaju sličice iz povijesti Čazme (V. Štrk), Grubišnog Polja (F. Frntić, V. Herout), Daruvara i okolice (V. Herout, M. Kuzle i K. Blaha), Bjelovara od najstarijih vremena do danas (B. Gerić, M. Medar, G. Jakovljević, J. Kreković)... Narodne običaje, nošnje, plesove, napjeve prikazuju G. Matunci i S. Moslavac. Slične stručne radove susrećemo i daruvarskim *Vrelima*. U *Pučkom kalendaru* naći ćemo pjesme i kraće proze M. Mađerića, B. Kreštana, D. Vodopije, M. Drobnjak Posavec, M. Janoševića...

Na stranicama *Bjelovarskog zbornika* (1990. – 1994.) objavljeno je desetak stručnih i znanstvenih radova, najviše iz arheologije i povijesti (G. Jakovljević, J. Buturac, S. Blažeković, A. Buczynski, B. Gerić, M. Medar...), potom slijede studije o jezičnom blagu bjelovarskoga kraja (D. Grganić, Z. Lovrenčević), nakladništvu i novinstvu (M. Bulić), školstvu (V. Strugar), demografiji (D. Feletar)...

Slika 2. *Vrela*, 1(1992)

⁵⁵ U *Vrelima* susrećemo i priloge pjesnika i prozaista iz Garešnice i Grubišnog Polja.

Smrt je bila stalni gost ratom zahvaćenih hrvatskih krajeva, pa i grada ispod Bi-logore čiji su sinovi ratovali diljem domovine u raznim postrojbama Hrvatske vojske, najviše u 105. brigadi na istočnoslavonskom bojištu i u 55. samostalnom bataljunu. U samo jednom desetljeću Bjelovar je izgubio i desetak kulturnih poslenika. Smrću etnomuzikologa Zvonimira Lovrenčevića Kvaka⁵⁶ 1990. započeo je taj tužni niz. Za njim je otišao njegov suradnik, profesor književnosti, leksikograf i etnolog Dragutin Grganić 1991. Cijelu Hrvatsku potresla je smrt pjesnika Željka Sabola. Narušena zdravlja, shrvan smrću majke, u teškom i tjeskobnom vremenu nadolazećeg zla prezeo si je žile. Njegova smrt bila je više od smrti pjesnika jer je u javnosti shvaćena kao završni čin prosvjeda.⁵⁷ Pozornicu ovog svijeta napustila je 1992. i Magdalena Bulić, kustosica Gradskog muzeja, restauratorica crkvene baštine i istraživačica bjelovarskog novinstva, koja je – za razliku od gospara Iva Vojnovića, dubrovačkih korijena kao i on – cijeli svoj radni vijek provela u Bjelovaru.⁵⁸ Krajem 1993. u astralne sfere otputovao je veliki slikar i pjesnik Ivo Friščić.⁵⁹ U kulturnom životu grada svestrani novinar *Bjelovarskog lista* Emil Novak ostavio je više no vidan trag, a kad je početkom 1995. umro, i stvarno smo postali svjesni bolne činjenice.⁶⁰ Novakovim stopama 1996. uputio se i Milan Taritaš, pjesnik i pripovjedač, tražeći gdje izvire potok. Našavši izvor, našao je mir i u njemu se smirio taj pronicljivi i nerijetko ironični duh.⁶¹ Dražen je Movre kratko živio, u Bjelovaru boravio tek nekoliko godina, nemirnih ranih 70-ih, ali gradu je u naslijeđe ostavio puno, posebice slobodi novinskog izražavanja i istraživanja.⁶² U simboličku mapu grada zapisano je i ime pjesnika, „zamišljenog šetača“ Vladimira Bažanta jer nitko nije vještije u stihove pretočio njegove znamenitosti, katedralu sv. Terezije, staru Čitaonicu... Bažant nas je zauvijek napustio 1999.⁶³

Tranzicija je ostavila traga i u Bjelovaru, kao uostalom i u drugim hrvatskim gradovima, izmijenivši njegovu „identitetsku mapu“. Nestala su oba kina (Gorica i Par-

⁵⁶ M. M. [Mladen Medar]. „Spomenik trajniji od mjedi“: posljednji oproštaj od Zvonimira Lovrenčevića (Bjelovar, 23. 10. 1911. – Zagreb, 11. 1. 1990.). *Bjelovarski list*, 25. 1. 1990., str. 5.

⁵⁷ Umro je pjesnik. [Željko Sabol]. *Bjelovarski list*, 12. 9. 1991., str. 8-9.

Emil Novak. Smrt kao završni čin prosvjeda. O Željku Sabolu divne je riječi izrekao hrvatski pisac i naš nekadašnji sugrađanin Josip Pavičić. *Bjelovarski list*, 19. 9. 1991., str. 7.
Mladen Medar. Sjećajući se Željka Sabola. *Novi Bjelovarac*, 5. 9. 1996., str. 14.

⁵⁸ Vesna Vargović. In memoriam Magdaleni Bulić: 1933. – 1992. *Bjelovarski list*, 19. 3. 1992., str. 12.

⁵⁹ E. Novak. Na ivici bijega. In memoriam umjetniku Ivi Friščiću. *Novi Bjelovarac*, 23. 12. 1993., str. 7.

⁶⁰ [J. Kreković, Z. P.]. Emil Novak. In memoriam. *Novi Bjelovarac*, 12. 1. 1995., str. 3.

⁶¹ M. Štelcer. Književnik, prosvjetni i kulturni djelatnik. U spomen Milanu Taritašu. *Novi Bjelovarac*, 19. 9. 1996., str. 7.

⁶² Zvonimir Puškarić. Dražen Movre: in memoriam. *Novi Bjelovarac*, 25. 9. 1997., str. 5.

⁶³ Ilija Pejić. Zamišljeni šetač – Vladimir Bažant (1935.-1999.). *Bjelovarski učitelj* 14, 3(2009), 65-72.

tizan), Gradska kavana, korzo, knjižare... Skupni identitet grada ozbiljno je narušen „ulaskom pojedinačnih identiteta.“⁶⁴ Socijalistički grad bio je više-manje industrijsko skladište, a tranzicijski je postao postindustrijsko trgovište. I prvom i drugom zajednički je prezir prema povijesti, tradiciji. Razgrađujući povijesna mjesta, „simboličke i stvarne topose“, specifične i prepoznatljive za određeni grad, tranzicijsko potrošačko društvo gradi „hramove konzumerizma.“⁶⁵ Grad je, kako uočava V. Mataga „ukupnost svih energija koje ga čine poželjnim mjestom, u kojem se sretno i obilno susreće sve ono što nas simbolički i zbiljski čini građanima.“⁶⁶ Divlji poduzetnici i nalogodavci banaliziraju i razaraju „simbolički kapital grada, pretvarajući određeni grad, kao specifično kozmologijsko mjesto, u bilo koje mjesto bez identiteta, u mrtav grad.“⁶⁷ Novi gurui potrošačkog društva grade velebna iluzionistička zdanja, šoping centre s movieplexima, odvlače ljude iz grada, preseljavaju stvarni kulturni i svaki drugi vid života na rub, pa tako novi hramovi – šoping centri postaju pseudomjestima masovne kulture.⁶⁸

Rat je destrukcijom, a još više mutnim pretvorbenim poslovima, ubrzao tranzicijsku preobrazbu grada nastojeći iz pamćenja izbrisati metaforička i slična simbolička mjesta. Svijest umjetnika, slikara o gradu, njegovim vedutama, parkovima, trgovima, zgradama... ustala je u obranu njegova identiteta, pa se izložba *Bjelovarske slike* i predstavljanje istoimene mape pokazuju u estetskom, antiratnom i antiglobalizacijskom svjetlu očuvanja arhitektonske i svake druge baštine. U mapi je šest serigrafija šestero autora: Estera Levi-Brletić, Miroslav Brletić, Ivo Friščić, Antun Ibriks, Krešimir Ivanček i Valerija Mrkobrad-Crha.⁶⁹

Napad Jugoslavenske narodne armije na grad 29. rujna 1991. iz vojarne Vojnović i oslobađanje grada od neprijateljskih postrojbi koje su bile u njemu stacionirane dokumentaristički fotografijama zabilježili su Mladen Medar i Čedo Radotović i u *Rusanu* 1992. objavili pod simboličnim naslovom *Ranjeni grad*. Ratne traume u Daruvaru i njegovoj okolici 1991. opisao je Vjenceslav Herout u dnevniku *Pet godina poslije* (Daruvar, 1996.).

Prvom valu tranzicije Bjelovar je djelomice odolio, a s koliko rana i ožiljaka, svjedoče kroničari M. Radovanović, M. Medar i J. Kreković. S korza su nestali ljudi:

⁶⁴ Feđa Vukić. Što se dogodilo u (tranzicijskom) gradu? *Tema*, 1-2(2011), str. 44-45.

⁶⁵ Više u: Boris Beck. Šoping-centar kao zavičaj. *Tema*, 1-2(2011), str. 80.

⁶⁶ Vojislav Mataga. Razgrađivanje grada. *Tema*, 1-2(2011), str. 56.

⁶⁷ V. Mataga, Nav. dj., str. 57.

⁶⁸ B. Beck, Nav. dj., str. 82.

⁶⁹ *Bjelovarske slike*: mapa serigrafija. Estera Levi-Brletić, Miroslav Brletić, Ivo Friščić, Antun Ibriks, Krešimir Ivanček, Valerija Mrkobrad-Crha. Urednik mape i predgovor Marijan Špoljar. Koprivnica: Galerija S, 1992.

„Što bi s tim našim korzom? I kakve su to infamne, mračne i destruktivne sile uništile tu temeljnu instituciju, tu žilu kucavicu, to srce i dušu ovoga Grada, tu visoku i najvažniju školu društvenosti što su je završile generacije i generacije Bjelovarčana.“⁷⁰

Sličan rekvijem skladat će Radovanović i Gradskoj kavani, još jednom mitologemu na metafizičkom zemljovidu grada, instituciji društvenosti, koja je odavna nadrasla samo mjesto okupljanja i u sebi čuvala skup energija koje grad čine gradom, posebnim, jedinstvenim, prepoznatljivim.⁷¹ U eseju *Ulični prepjev* Puškarić je 1985. zlokobnom slutnjom najavio nadolazeće vrijeme konzumerizma govoreći o Preradovićevoj, središnjoj bjelovarskoj ulici, simbolu urbanosti Bjelovara, koja je – kao i druge ulice – umjesto mjesta susreta postala tek prolaz.⁷² Baladične tonove susrest ćemo i u tekstu M. Medara, u oproštaju od zgrade-starice, svratišta *K zlatnoj kruni* srušenoga 1999., gostionice koja je bila mjesto kulturnog života starog Bjelovara: „središnje mjesto svih važnih i manje važnih zbivanja – političkih, kulturnih i inih...“⁷³ U njoj su se kovali planovi, u njoj su govorili političari, izvodili su se koncerti, operete, kazališne predstave, priređivali su se balovi... Bila je redovita pozornica *Golubovih* koncerata. Njegovala je ugođaj peštanskih i bečkih kavana, pa su o njoj pisali *Tjednik*, *Nezavisnost*, *Bjelovarski vjesnik*..., a zabilježena je i na planu grada iz 1828. Nastojeći sačuvati simboličke i stvarne topose grada, gradska je uprava uz pomoć struke započela 1999. obnovu korza.⁷⁴ Preuređenje korza dovršeno je 2000. vraćanjem, uz paviljon na središnjem Trgu E. Kvaternika, obnovljenih kipova četiriju svetaca nasilno uklonjenih 1949.

Bjelovar je cijelo 20. stoljeće jako regionalno središte srednjoškolskog obrazovanja, a 90-ih prerasta u grad s visokoškolskim ustanovama i novim studijima, najprije dopunskim učiteljskim studijem (1989. – 1999.), a potom izvanrednim studijem ekonomije 1998.⁷⁵ kojima će kasnije biti pridodani studij mehatronike i studij sestrinstva unutar Visoke tehničke škole.

⁷⁰ Mile Radovanović. Memoari jednog pisca (7). Korzo. *Novi Bjelovarac*, 7. 1. 1999., str. 11.

⁷¹ Mile Radovanović. Gradska kavana. Memoari jednog pisca (42). *Novi Bjelovarac*, 13. 7. 2000., str. 8.

⁷² Više u: Z. P. Ulični prepjev: (P)ogled – s knjiga – kroz prozor (kao medijska periferija). *Novi Bjelovarac*, 5. 4. 1985., str. 11.

⁷³ Mladen Medar. In memoriam jednoj starici. I bjelovarska „Kruna“ ipak je pala. *Novi Bjelovarac*, 12. 8. 1999., str. 4.

⁷⁴ J. B. K. Od stranica četverokuta do asfaltne piste (1). *Novi Bjelovarac*, 5. 8. 1999., str. 5.

J. B. K. Rasvjeta tehniku Fišeru, drvoredi vrtalaru Jarabeku. *Novi Bjelovarac*, 12. 8. 1999., str. 5.

J. B. K. Od Tomine gostionice do Bjelovarske banke. *Novi Bjelovarac*, 19. 8. 1999., str. 5.

J. B. K. Popraviti stare i onemogućiti nove greške. *Novi Bjelovarac*, 9. 9. 1999., str. 6.

⁷⁵ Vladimir Strugar. Otvoren izvanredni studij ekonomije u Bjelovaru. *Bjelovarski učitelj*, 2-3(1999), str. 94-95.

Rat i s njim povezana neimaština nisu spriječili tiskanje brojnih književnih djela, najčešće zbirki pjesama, potom kraćih proza... Brojnošću, a i kvalitetom, za njima nisu zaostajala ni publicistička izdanja. Obilježavane su obljetnice, priređivane su izložbe, koncerti, književni susreti i tribine... o kojima su pisali *Bjelovarski list*, odnosno *Novi Bjelovarac*, a od 1995. i *Naše vrijeme*. Kulturni život grada pratili su i časopisi, posebice *Rusan*, dok je *Bjelovarski učitelj* bio uglavnom otvoren pedagoškim temama, iako prilozi M. Kurtak i M. Taritaša o hrvatskom jeziku ili osvrtni na najnovije knjige I. Pejića svjedoče o širini njegove uređivačke politike.

Smijeh je pred strahom od sutrašnjice uzmaknuo, ali je ironičnih tekstova bilo, iako ne onoliko koliko u nekim sklonijim vremenima. Šaljivi pučki igrokazi Stjepana Banasa izvođeni 80-ih i 90-ih godina, Špoljarova knjiga *Groteske, priče, humoreske*, nastajala ranih 90-ih, a objavljena 1995., ukoričeni vicevi Voje Šiljka i Bemšićevi aforizmi *Zrcalo doba i ljudi u njima* (2002.) podsjećaju na slavne 60-e, kada su u gradu živjeli i satire objavljivali J. Biškup i M. Taritaš. Nestala je i kritika, prikazi knjiga su afirmativni. Rijetke su polemike, argumentirana suprotstavljena mišljenja izuzmemo li prijem M. Radovanovića i R. Medara s J. Krekovićem nastao poradi ispravljavanja riječi *kujna* u *kuhinja* u Radovanovićevu tekstu *Kujna*.⁷⁶ Usmene žustre rasprave izrečene prigodom predstavljanja *Hrvatskog pravopisa* 1991. S. Babića, B. Finke i M. Moguša u bjelovarskoj Knjižnici ili Anićeva *Rječnika hrvatskog jezika* 1991. kao i Šimićeve knjige *Bjelovar u Domovinskom ratu* 1996., iako u tisku nisu izborile zasluženo mjesto zbog nepoznatih razloga, vrijedne su spomena kao i još jedna polemika, a to je kratak Pavličev tekst *Umoran od stvaranja*⁷⁷, u kojemu je M. Medaru zamjerao narcisoidnost, a već u sljedećem broju *Novog Bjelovarca* uvrijeđeni Medar odgovorio mu je *Ljubi bližnjega svoga (kao samog sebe, dakako!)*.⁷⁸

Kratke prepirke, koje nisu prerasle u ozbiljnu polemiku, zasjenjuje tekst Dragutina Grganića *Bjelovarska (ne)kultura: osvrt na pisanje Željka Sabola*, a taj nas odvodi u 1990. Željko se Sabol suprotstavio S. Turčić i njezinu prikazu *Drugoga bjelovarskog likovnog anala* i slikarstva Darka Totha, tvrdnji da u gradu vlada „kulturno mrtvilo“ jer je previdjela rad institucija i udruga: Gradskog muzeja, Narodne knjižnice P. Preradović, Muzičke škole, Foto-kluba *Iris*, dvaju kina, koncerte, *Golubov* rad, *Bjelovarski zbornik*, slikare, glazbenike, književnike...⁷⁹ Arogancija Ž. Sabola nije se svidjela pro-

⁷⁶ Mile Radovanović. O. J. B. K-u i oko njega. *Novi Bjelovarac*, 7. 1. 1999., str. 8.

Ratko Medar. *Kujna* u jezičnoj kuhinji. *Novi Bjelovarac*, 7. 1. 1999., str. 8.

⁷⁷ Dražen Pavlič. *Umoran od stvaranja*. „Krlježijanski Bjelovarčanin“. *Novi Bjelovarac*, 16. 11. 2000., str. 5.

⁷⁸ Mladen Medar. *Ljubi bližnjega svoga (kao sebe samoga, dakako!)*. *Novi Bjelovarac*, 23. 11. 2000., str. 5.

⁷⁹ Više u: Željko Sabol. Što je to „bjelovarsko kulturno mrtvilo“? – polemika. *Bjelovarski list*, 30. 8. 1990., str. 7.

fesoru D. Grganiću, pa mu je odgovorio u poduljem članku *Bjelovarska (ne)kultura*. Grganić je naveo nekoliko primjera stvarnog nazadovanja kulture tijekom 80-ih, a posebice su mu zasmetali Sabolovi ironični članci o hrvatskom grbu, razgovor s Kanađankom koja se čudila našem mijenjanju grba (umjesto petokrake čista šahovnica) videći u tom činu lakomislenost i neodgovornost Hrvata. Kanađanki se može oprostiti jer ne zna koji je naš pravi povijesni grb, ali ne i Sabolu što je taj tekst objavio i što joj nije rekao pravu istinu. Sabol je nerijetko vrijeđao svećenike i Crkvu, što mu Grganić nije mogao oprostiti.⁸⁰

Pjesnički rukopis ratnog i poratnog pisma

Poetika buke, odnosno estetska prosudba pjesničkih uradaka, slika rata i ratne teške stvarnosti radi preglednosti određuje i točku pristupa, a to je okupljanje motiva oko sličnih tematskih polazišta. Kristova muka križnog puta do Golgote i metafora Kalvarije tisućljetno je nadahnuće pjesnicima. V. Bažant piše alegoriju *Hrvatski križni put* (slika 3) temeljeći je na usporedbi dviju muka, Božanske i ljudske, dok B. Jelušić u liku prognanika vidi patničko Isusovo lice (*Jezuši*). Hrvatska je svoje patničko lice 90-ih brisala rupcima brojnih Veronika prema slici A. S. Previća (*Nove Veonike*). Pjesnici su humanisti i mirotvorci. Rat je nesreća velikih razmjera, tektonsko pomicanje tla što bolno odjekuje u prostorima pravedničke pjesničke duše (K. Kovrlija, M. Vidović). Njihove molitve za mir i bratstvo među ljudima ne čuje svijet moći i kapitala (M. Borovac, D. Horvat Zácskai). Pjesnici su svjedoci rušenja domova (Ž. Sabol), sela i gradova, domovine, zemlje, baštine (K. Blaha, L. Erl Luketa, V. Vargović, I. Pejić). Marnom rukom kroničara bilježe i glasom pravednika vape za pravdom, proklinju smrti nedužnih (M. Mađerić, B. Delić, A. Kirinčić, A. Perše Deškin). Susret s neprijateljem, razumijevanje, opraštanje... Pjesnički humanizam i poslijeratna zbi-lja ponovno su na kušnjama (Z. Satrapa, B. Kreštan).

Slika 3. Vladimir Bažant: *Vrijeme pred oluju*

⁸⁰ Dragutin Grganić. *Bjelovarska (ne)kultura: osvrt na pisanje Željka Sabola*. *Bjelovarski list*, 27. 9. 1990., str. 8-9.

Hrvatski križni put Vladimira Bažanta, ciklus od četrnaest soneta, četrnaest postaja, nastao na Josipovo 19. ožujka 1991.⁸¹, proročki je najavio Golgotu, koja je čekala Hrvatsku i njezine sinove. Filmskim paralelizmom prate se dvije usporedne lirske radnje, obadvije u prošlosti. Treća je radnja u naznakama. Prva bilježi Kristovu muku nošenja križa i padanja pod teretom, žene koja mu maramom briše lice, razapinjanje, skidanje s križa i uskrsnuće. Druga nit ove poetske fabule niz je sličica, prisjećanja svibnja 1945. jednog dječaka i križnog puta, grmljavine topova, kolone mučenika, izgladnijelih poluživih stvorova. Mrtve su zakapali kraj puta. Majke su u mnoštvu tražile svoje sinove. Psovke pobjednika paralele su toplinu proljetnog dana, kolona je odmicala. Žene su krišom pružale rupce da si patnici obrišu krvavo i znojno lice. Na rupcima su ostajale „tisuće slika s Kristovim licem.“ Strašna patnja zalog je buduće slobode. Lakše je trpjeti kada znaš da je Isus istim putem prošao. U molitvi, sâm sa svojim Bogom, čovjek patnik spoznaje smisao Kalvarije, ali i ispraznost dosadašnjeg života oholosti, zabluda, sebičnosti... Nalik je Kristu. Gotovo Mu može dotaknuti rane. A Isus će mu oprostiti grijeha kao što se smilovao razbojniku raspetom do Njega. Nitko od bleiburških stradalnika nije mogao ni zamisliti da će istim putem pola stoljeća kasnije krenuti njihovi sinovi i unuci. Oni su stvarni vjesnici hrvatske slobode. Vapaji patnika doprli su do neba i Krist ih je čuo. On je pobjednik smrti. On će podignuti Novi Jeruzalem. Kad dođe vrijeme, ta će strašna patnja

„Zasjati na nebu kao Kristov znak
Unuci pod hrvatskim zastavama
Stat će nad stratišta i gubilišta

Bijel i krvav kockasti grb Hrvata
Kô pod Golgotom Veronikin rubac
Javljat će svijetu Božji dar slobode“ (*Hrvatski križni put, Šesta postaja*)

Mržnja i osveta gubitnici su pred ljubavlju i praštanjem. Nema mržnje u pjesnikovoj ojađenoj duši – čitamo u refleksivnim stihovima sažeta aforistična izraza s jasnom poantom u pjesmama Antuna Stjepana Previća⁸² okupljenim u zbirci *Vapaji srca i duše*. U kraćoj lirskoj prozi *Osveta* susrećemo se s impresivnom slikom radosti pobjednika, ali ta radost uključuje i sažaljenje nad poraženim:

„Ostaje mi velika snažna radost pobjednika. Stojim, osakaćen i izranjavan, stojim čvrsto, a njemu koljena klecaju. Čak mi ga je i žao ponekad.

⁸¹ Ciklus je prvotno objavljen u *Rusanu*, 2-3(1992), a potom u izabranim pjesmama V. Bažanta *Vrijeme pred oluju* 1996., str. 105-120.

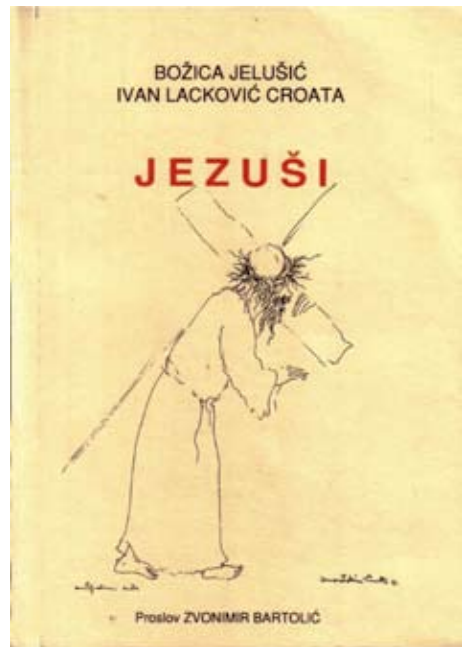
⁸² O A. S. Previću i zbirci *Vapaji srca i duše* više u: Karlo Blaha. Uz prvu pjesničku zbirku Daruvarčanina Antuna Stjepana Previća. *Vrela*, 6-7(1995), str. 41.

Zlo njegovo iz ruku njegovih! Kako ga ne bih razumio u porazu njegovu? Oduvijek znam ga u oholosti njegovoj dok me tlačio.“⁸³

Lirski subjekt pamti idilične trenutke djetinjstva u djedovu vinogradu. Sada je u pljesnivu podrumu nagnut nad djetetom da ga zaštiti pred bombama. Rat će prestati i on će se vratiti u mir djedova vinograda i tamo će daleko od ove mržnje pričati unuku „kako mu je rat ubio oca i majku / dok su branili njega i Hrvatsku.“ (*Između dviju idila*)⁸⁴ Hrvatska je svoje krvavo lice obrisala Veronikinim rupcem. Na putu do Golgote i pobjede ostala su zgarišta „koja užasavaju licemjernu javu“, a novi rupci oslikavaju stravu: „sotonska mržnja ubojiti mač doda u ruke satniku!“ (*Nove Veronike*)⁸⁵

U „vreme... plačno, dolorozno“ 1993. pojavila se knjižica od dvanaest soneta Božice Jelušić *Ježuši* (slika 4) s grafikama Ivana Lackovića Croate. Već u uvodnoj pjesmi – „zvonelki“ – kako Z. Bartolić hrvatskim kajkavskim jezikom zove sonet, najavljuje se zlo, nesreća, „fajtna gnjiloča“ koja će se uskoro srušiti na svijet:

„zrovan, zbantuvan i nepokoren,
znovič karv kaplje z otrpته rane.“
(*Pred raspelom*)

Slika 4. Božica Jelušić, Ivan Lacković Croata: *Ježuši*

Najavljena nesreća je rat, prognanici, izbjeglice, ranjenici koji mole Isusa da im pomogne jer sve je „krvavo, zežgano, strto“, svijet se okrenuo, „vu njem su pozoji, kače, pijavke.“ Daleko od doma, „ornica“, „trama“, polja, livada, oranica, voćnjaka, svjesni su da ih čekaju samo muke, pa mole Isusa za laku smrt, onakvu kakvom su umirali njihovi stari, jednostavno „človečanski“:

„Prosim te, daj mi smrt hitru, lehku;
Pod starem dudom il' na poceku,
Gdi lepše se vumira nek v zemlji stranjski.“ (*Molitva Ježušu za lehku smrt*)

⁸³ A. S. Prević. *Vapaji srca i duše*. Ivanec: vlastito izdanje, 1993., str. 84.

⁸⁴ A. S. Prević. *Između dviju idila*. *Vrela*, 4-5(1994), str. 31.

⁸⁵ A. S. Prević. *Nove Veronike*. *Vrela*, 11-12(1998), str. 52.

Prognanici se sjećaju prozorčica svoje kuće, bršljana koji ga je obgrlio, teškoga i skromnoga života, ali prožetoga radošću i toplinom obiteljskog doma, ljubavlju braće i sestara: „Naš je Brat Jezuš čuval nas v kipu.“ (*Obločec naše hiže*) U trenutcima klonuća Isus je njihova nada. Vide ga kako ide ispred duge, trepte mlade vočke, klice bujaju i hrle „z drobnog zernja“, a ptice mu pjevaju hvalu, arije se prelijevaju poljima kojima prolazi... Najimpresivnija je slika Isusa na snijegu u staroj seljačkoj košulji, bez kabanice, bez škrljaka, džepova punih mrvica kukurušnjaka kojima hrani vrapce. Kratko je bio na krumpirištu, potom između stavica kukurušnjaka, drvlja i kolja, a zatim se lagan i blažen dignuo u zrak razdijelivši sve neimajućima.

Isus je u ovim kratkim i jednostavnim stihovima prikazan kao prosjak, božec, siromašak koji svima dijeli, a prognanici su u njem prepoznali svoga brata supatnika jer ih je razumio i utješio. Stoga ga mole da im i nadalje bude snaga i utjeha. I po tonu i po izričaju *Jezuši* su – kako ističe Z. Seleš – nalik molitveniku „koji podstiče na razgovor i molitvu“⁸⁶, a I. Golub s pravom nazvao ih je „molitvena knjiga“. *Jezuši* su i alegorija patnje hrvatskog naroda 90-ih godina 20. stoljeća: „Božica Jelušić, videći ta velika i prevelika zla, prevzela je Kristuša, njegovu muku i njegovu dobrotu, za zvirališće svojega nadehnuća. To njezino nadehnuće jedna je velika prošnja, velika križnopusna litanija horvatskoga človeka Jezušu.“⁸⁷

Molitvenu pjesmu Bogu piše i Damir Horvat Zácskai uspoređujući naše patnje/kušnje s Kristovima. Lirski subjekt moli Boga da nas izbavi iz tjeskobe, zaštiti od mine, noža, granate i metka, vrati spokoj, odagna strepnju. Tako očišćeni moći ćemo se izdići iznad zala ovoga svijeta (*Te Deum laudeamus*).⁸⁸

Pravednik preuzima odgovornost, želi spriječiti zlo, zaustaviti mržnju i krv nevinih, rat. Osjećaj stida istovremeno je i glas nemoći pred lavinom. Intimni svijet pravednika, mikroprostor njegove osjećajnosti suprotstavlja se makrosvijetu zla. Na takvom fonu Katica Kovrlija gradi protestnu pjesmu *Stid me je neba*. Tri stupnja osjećajnosti podastiru se u stihovima, prvo stida, potom molitve i nakraju prijekora i preklinjanja zašto Bog svojom desnicom ne vrati rastrojeni svijet u prvotnu skladnost jutra okupanog plavetnilom i rosom, arkadijski mir edenskog vrta u kojemu bi počivalo ljudsko stvorenje. Umjesto jutra i mira posvuda mržnja, nevina krv. Značenjski i konstrukcijski noseći stihovi *Stid me je neba / Stid me je lista i travke / Smiluj se, Bože / Blagoslovi večer nedužnu / Podragaj očinskim dlanom...* ove pjesme/vriska du-

⁸⁶ Zdravko Seleš. Kajkavska poetska meštija Božice Jelušić: o 50. obljetnici rođenja i 30. obljetnici književnog stvaralaštva. *Podravski zbornik 2000./2001.*, str. 351.

⁸⁷ Zvonimir Bartolić. Jezuš Kristuš na horvatskom križnom putu. [Pogovor]. U: Božica Jelušić, Ivan Lacković Croatia. *Jezuši*. Samobor..., 1993., str. 35.

⁸⁸ Pjesma *Te Deum laudeamus* Damira Horvata Zácskai je objavljena u antologiji *Osmijeh nakon suza: stihovi i slike iz Poilovlja*. Urednik Karlo Blaha. Daruvar: Ogranak Matice hrvatske, 1997., str. 77-78.

boko prožetog ljudskošću u matici su ratnog pisma koje je najvećim svojim dijelom obojeno mirotvorstvom, zagovorom i zaštitom malih, slabih, nedužnih, prognanika i izbjeglica:

„Stid me je krvi koja putuje nesuvislo
Zamračenih duša djetinjih
Rijeka koje su prognane iz dragih korita
Ne zaslužujem, znam
Ali, ipak
Ne dozvoli da umrem od stida
Jer nikad se više
Neću htjeti
Roditi“ (*Stid me je neba*)⁸⁹

Zajednička zbirka *Orfej s bojišnice* (1995.)⁹⁰ ljudski je i pjesnički krik protiv rata i patnji nedužnih. Srodnicima po peru B. Delić, A. Perše Deškin i A. Kirinčić, predstavnicama grubišnopolskog kulturnog prostora, pridružio se i Mirko Vidović kao najstariji i najistaknutiji pisac toga prostora 90-ih godina 20. stoljeća. Poklonik suvremene poezije i moderne organizacije stiha i strofe, Vidović je rat oslikao najekspresivnije i najcjelovitije, što pokazuju uspjelije pjesme *Stričeki novinari*, *Gubitnik*, *Pjesma bez naslova* i *Klupko*. Prema viđenjima D. Lončara Vidović je pjesnik „značajnih izražajnih mogućnosti.“

Povod nastanka pjesme *Stričeki novinari* novinska je vijest: „Nismo imali gubitke osim jednog mrtvog.“ Taj jedan mrtvi, neimenovani vojnik tata je jednog dječaka i jedne djevojčice, prijatelj mnogima, slastičarki Mari, šoferu Peri, dječakovoju učiteljici, pa on nije samo „jedan broj“. Vidovićeva referiranja na novine i stvarnost prisutna su jednako i u poeziji i u prozi. Pomodarstvo, malograđanština, glamur... ironizirani su u pjesmi *Nepotkupljivost*. Ratna i socijalna pjesma *Gubitnik* ponajprije je potresna lirski priča o siromahu kojega je rat presreo na trnovitoj životnoj stazi krađući mu sve što je s mukom stekao.

Gospodari rata i mira nisu ratnici već gospoda u frakovima. Oni su podijelili ljude, pred njima su nemoćni i ubojice i ubijeni. Nevidljivi moćnici svijet su odljudili. (*Sanjarenje na kraju milenija*) Do sličnih spoznaja lirski je subjekt došao i u pjesmi *Klupko*. Nastavljaju se glasna razmišljanja o ritualnim klanjima („zar su samo napasni / solistički ispadi“) koja se končaju mišlju kako smo mi za mnoge „samo klupko mušica / bez kojih nema ljeta.“

⁸⁹ Katica Kovrlija. Stid me je neba. *Bjelovarski list*, 6. 2. 1992., str. 11.

⁹⁰ O zbirci više u: Karlo Blaha. Orfeji slobode i domoljublja. Uz knjigu pjesama četvero pjesnika Grubišnog Polja. *Vrela*, 8(1996), str. 26.

Čovjek humanist, pjesnik u dehumaniziranom i potrošenom svijetu još se raduje novom poznanstvu, susretu, smiješku, nedorečenosti: „svaki čovjek, biljka i ptica / nose nova otkrića.“ Teško čovjeku kada sretne nečovjeka! (*Poznanstva*) Vidović nije samo pjesnik ratnih trauma, njegov lirski svijet dopunjuju stihovi socijalne osjetljivosti za druge prožeti iskustvenom misaonošću.

Haiku pjesma ipak najcjelovitije slika ratnu stvarnost. Potresni i naturalistički šokantni haiku stihovi „snažnim poetskim slikama reduciranim na riječi simbole donose rat u totalitetu ljudske nesreće i stradanja.“⁹¹ U zbirci *Orfej s bojišnice* ukupno ih je četrdesetak:

„krhotine / ogledala skrivaju / masakr“
„čovjek / umoran od klanja / odmara“
„sadimo / masline u jame / od mina“
„i svijee / u skloništu drhture / od straha“...

Haiku pjesme iz zbirke *Orfej s bojišnice* susrest ćemo i u knjizi *Haiku poezija* (1996.)⁹², ali i mnoštvo drugih jednako dojmljivih i konotativnih. Naturalistički prizori u njima u imaginarnom herbariju estetike ružnoće zauzeli bi visoko mjesto na skali ljudske okrutnosti i nastranosti u smišljanju načina mučenja i ponižavanja:

„ispekli starčev / mozak u krušnoj peći / za pse lualice“
„ždere / leš čovjeka / krmača“
„teče mlada krv / mjesto mladog vina / ratno Martinje“
„nabili / na sablju spomenika / dijete“
„ovog babljeg / ljeta avioni pletu / mjesto pauka“
„na crnim zgarištima / korov čeka / izbjeglice“...

Svijet podjela, mržnji i klanja traži drugačiji izraz. Osuda, nemirenje, nepristajanje prava su mu mjera. Tada nastupa sarkazam, groteska, podignuta šaka prosvjednika pjesnika, psihički i emocionalno pomaknutog lirskog subjekta koji kritički u haiku stihu, lirskom aforizmu iznosi naglas svoj stav:

„rat / je haiku za / đavola“
„ološ / procvjetava u / ratu“
„u selu samo / stoka, svinje, psi, perad / ratna bajka“
„na postolju / heroja tuku se / dva goluba“...

Iz bogatog pjesničkog opusa Željka Sabola priređivači antologija ratne poezije u pravilu navode tri pjesme: *Pojavio se među nama, U gluho doba* i *Imala sam kuću, ima-*

⁹¹ Duško Lončar. *Orfej s bojišnice – stihovi prkosa i nade*. U: D. Lončar. *Književne prosudbe – s razlogom*. Novska: Ogranak Matice hrvatske, 2005., str. 227.

⁹² Mirko Vidović. *Haiku poezija s usporednim prijevodom na engleski jezik: Haiku poetry with parallel English translation*. Odabrao/selected by Vladimir Devidé. Daruvar: vlast. naklada, 1996.

la sam dom. Samo posljednja stvarna je ratna pjesma nastala neizravnim utjecajem ratnih zbivanja 1991. u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, a ostale dvije, napisane znatno ranije⁹³, slike su intimnih bitaka i poraza, proročka vizija prevratnih turbulentnih vremena 90-ih, Domovinskog rata, rušenja, izbjeglica i prognanika.

Srušena kuća, metafora raseljene obitelji, uništenog zajedništva i topline doma višeznačna je slika početka patnje koja je zahvatila sve hrvatske krajeve. Rušilački pohod neprijateljskih hordi nije se zaustavio samo na kućama. Razarani su duhovni hramovi, crkve, samostani, paljene su knjižnice, devastirana prirodna dobra, gradovi su izmijenili svoje lice. Uzdrmani su identitetski temelji hrvatskoga naroda na kojima počiva više od jednog tisućljeća, uzdrmani, ali nisu srušeni. Sabolovu pjesničkom glasu obrane doma, grada, domovine pridružuju se i drugi pjesnici s bjelovarskoga književnoga prostora: V. Vargović i I. Pejić (Bjelovar) te K. Blaha, L. Erl Luketa i D. Horvat Zascak (Darugar).

Mitski prostori, sveprostori, pozornica ljudske patnje kao filozofski i ontološki pojmovi koji dominiraju u Sabolovoj poeziji postupno su zamjenjivani običnim i prepoznatljivim egzistencijalnim prostorima. Pjesnik u svoje pjesme sve više uvlači realije, pa apsurdni i paradoksalni prizori posvudašnje ljudske patnje postaju stvarni i nama bliski. *Ja* nadrasta općeljudsko *mi/oni*. Najavljivani zaokret k svakodnevnom i uobičajenom Sabol je naznačio u knjizi B. Glumca *Moje prve ljubavne pjesme* (1973.), a novi smjer ovjerovit će antologijskim pjesmama *Pojavio se među nama* i *U predvečerje*. Novosti su zaista bile velike. Bio je to Sabolov iskorak u kasni modernizam, postmodernizam koji njegovi suvremenici nisu tada prepoznali i primjereno vrednovali. U slobodnom stihu ispričat će filmskim jezikom bolnu pripovijest o čovjeku koji je ostavio svoj dom i otišao u nepoznato. Svoju priču potkrepljuje pojedinostima cigarete koja gori u pepeljari, starog vina koje se čuva za gosta... stvarajući ugodaj neposrednosti, očiglednosti. Slikovitim i čitateljima bliskim detaljima kao novost svakako treba pridodati oblik i strukturu pjesme. Podijeljena je na dva dijela. Nalik ponavljanom refrenu i prvi i drugi dio otvara istim stihovima:

„Pojavio se među nama, jednog predvečerja
kao vojnik nakon stotinu ratova
čovjek koji je nestao“ (*Pojavio se među nama*)

Kad se nakon dugo vremena čovjek vratio svome domu, zapuhнула ga je hladnoća napuštene kuće, pa je završetak pjesme metafora mrtvog svijeta bez radosti.

⁹³ Pjesma *Pojavio se među nama* prvi je put objavljena u *Forumu*, 3(1973) u ciklusu *Trenuci kao godine*, a potom je 1975. uvrštena u zbirku *Krila teška krila*. Pjesma *U gluho doba* objavljena je 1981. u mapi *U gluho doba* za koju je stihove napisao Ž. Sabol, a grafike nacrtao Z. Keser.

Pjesme *Pojavio se među nama*, *U gluho doba* i *Imala sam kuću, imala sam dom* objavljene su i u antologiji *U ovom strašnom času* koji su priredili Ivo Sanader i Ante Stamać (Split, 1992.).

Krik usamljenog čovjeka koji je život zamišljao drugačijim:

„rodbina se raselila na sve strane svijeta
on ne može nikoga dozvati
na pragu doma kopriiva i drač
križ na grobu koji čeka svoje stanovnike
i jadicovka među zvijezdama
u takvom času čovjeka je samo pas prepoznao
i javio se divljim urlikom“ (*Pojavio se među nama*)

Mapa *U gluho doba* s dvanaest Sabolovih pjesama i grafikama Z. Kesera nastavak je posustalog pjesnikova hoda. Novu osjećajnost najbolje oslikava naslovna pjesma *U gluho doba*. Sažima se prijeđeni put, točnije plutanje u crvotočnoj splavi bez vesala i bez volje, u kovčegu na nemirnom moru, bacanom amo-tamo. Klonulost duha, posljednji pokušaji da se nešto promijeni našli su uspjelu prispodobu u stihovima:

„u gluho doba posljednji pokušaj
tragovi u snijegu, ptica grabljivica
i kljun, i kandže
samoubojica“ (*U gluho doba*)

Ne zna se ishod odluke. Ostao je otvoren prozor, sat je još uvijek otkucavao vrijeme u sobi s krevetom, pokrivačem, jastukom... Na kraju pitanje:

„koliko vrijedi san, koliko bdijenje
sve ili ništa
blago i besćenje“ (*U gluho doba*)

Gorke spoznaje o nestvarnosti sna, o toplini obiteljskog doma, slike vrta zarašlog u drač susreli smo i u pjesmi *U predvečerje*. Apokaliptične vizije Hrvatske – prezrene, izdane, napuštene i raseljene – poznate su nam iz stihova *Kad izgovorim tvoje ime*. Sabolovu referencijalnost na političku hrvatsku stvarnost i autoreferencijalnost ranih 70-ih kao jasne signume postmodernističkog rukopisa kritika nije prepoznala ili nije htjela prepoznati. Sličnom stazom unošenja realija sive svakidašnjice s mnoštvom autobiografskih naslojavanja pjesnik će kročiti i tijekom 80-ih sa sve očitijim naznakama posustalosti. A kad 1991. Hrvatska bude napadnuta, ispjevat će svoju posljednju pjesmu o prognanicima i izbjeglicama *Imala sam kuću, imala sam dom*.

Ritmički poletna kao i mnoge šansone, unatoč zavodljivoj jednostavnosti, pjesma *Imala sam kuću, imala sam dom* ostavlja dojam dorađene cjeline. Struktura joj je čvrsta, zatvorena. Potresnu priču lirski pripovjedač sažima u nekoliko ključnih riječi: tuga, bol, kuća, dom, povratak. Započinje i završava grafički istaknutim četverostihom:

„NOSIM SVOJU TUGU
NOSIM SVOJU BOL
IMALA SAM KUĆU
IMALA SAM DOM“

Sve ostalo, strahote rata i iznevjerena očekivanja („tražili smo ljubav, a dobili – rat“ / „odakle ta mržnja u ljudima zlim“) samo oprimiruju tugu, opredmećuju bol, osvješćuju prognanog. Njegova čežnja za domom i povratkom na kućni prag raste s vjerom, čvrstom vjerom iskazanom jednim jedinim vremenskim prilogom *uskoro*:

IMALA SAM KUĆU, IMALA SAM DOM
SADA SAMO SANJAM, RAZMIŠLJAM O TOM
DA NA PRAGU NAĐEM SVOGA VJERNOG PSA
KAD USKORO KUĆI OPET DOĐEM JA“

„Jaka zbilja“⁹⁴, prizori izranjavanog prostora kao u zrcalu našli su svoje naličje u pjesmi Vesne Vargović *Grade moj*.⁹⁵ Čovjek i njegov grad su ranjeni i u patnji zblíženi, gotovo stopljeni u jedno, oslovljavaju se intimno. Patnja budi iz drijemeža, krijepi, osnažuje, djeluje terapijski. Poziva na zajedništvo u ljubavi:

„Na barut mirišu snovi,
slova, puse i dani...
Grade moj, ljubav te čuva!
Grade moj, ljubav te brani!“ (*Grade moj*)

Pučkom izravnošću lirski subjekt iskazuje bliskost s voljenim gradom, a fotografiranom datacijom (Bjelovar, studeni 1991.) dokumentarističnost, što je jedna od dominantnih osobina ratnog pisma. Slične tragove „autentičnog svjedočenja“, datacije i lokalizacije (Bjelovar, 21. prosinca 1991.), izravnost kazivanja, ritam pučke, slične aljamiado pjesme nalazimo i u pjesmi *Suzo Hrvatska*.⁹⁶ Odlučnost, prkos, otpor nisu isprazne riječi, pjesnikinja je uzela pušku, odjenuła odoru i otišla na bojišnicu, iako je, slično Šoljanovu sugovorniku iz *Vukovarskog arzuhala*, „miroljubiv čovjek“:

„Nisam za ratove, smrt i mržnju
Ja samo ne dam zlu da dira
parkove moje, ulice, ceste,
Domove toplih dobrih ljudi.“

⁹⁴ O „jako zbilji“ i njezinim oblikovanjima u ratnom pismu više u: Goran Rem. Estetika buke. U: Goran Rem. *Poetika buke: antologija slavonskog ratnog pisma*. Vinkovci: Slavenska naklada „Privlačica“: Riječ, 2010., str. 455-473.

⁹⁵ Pjesma Vesne Vargović *Grade moj* objavljena je u *Novom Bjelovarcu* 10. 10. 1996., str. 6.

O Vargović više u: Mirjana Štelcer. Pjesma kao izraz bola. Skica za portret: Vesna Vargović. *Novi Bjelovarac*, 10. 10. 1996., str. 6.

⁹⁶ Pjesma *Suzo Hrvatska* objavljena je u *Novom Bjelovarcu* 10. 10. 1996., str. 6.

Lirski zapis *Zdravica ljubavi za rodnu grudu*, uvod u pjesmu *Zelena moja*, nastao u studenome 1991., zaustavljeni je trenutak stvarnosti koja nas je pritiskivala, budila i primoravala na razmišljanje i brzo djelovanje:

„Eh, kako gnječi i kako žulja ova stvarnost. Toliko je toga što bismo urliknuli ili šapnuli jedni drugima. Na fronti ili u pozadini, jednako smo gladni i žedni čuti se. Danas, kada se trebamo više no ikada... Danas, kada nas trebaju više no ikada naši ranjeni gradovi, uzurpirani pragovi, branitelji.

Čupajući sve ono pozatvarano, skvrčeno u sebi, iz sebe, gladni ljepote, nježnosti, spokoja, mirne ozvjezdane mjesečine, sukobljavamo se s ozbiljnošću navirućih pitanja za koja niti u snu ne bismo pomislili da će zarovati satima življenja: postoje li sila, sječivo, otrov – dovoljno siloviti, dovoljno potpuni – da unište nas u nama, nas u Lijepoj našoj, Lijepu našu u nama?!

Umjesto odgovora strahu, umjesto odgovora silovatelju koji se zove rat, s nama u nama rođena, urođena, srođena vjekovječnošću, cvjeta i blista krvavim trudovima svijetu pronijeto prezime naše Domovine – Hrvatska!“⁹⁷

Hrvatska je u Vukovaru u studenome 1991. umirala. Srpske agresorske snage, jugovojaska i paravojne postrojbe razapinjale su je na križ, a Europa je čekala krvavi rasplet. Na sprženim poljima jučer su se zelenjele lokvaste livade s vrbicama i potocima. Bujao i cvao je život pun nada, snova, obećanja. U vrijeme plačno bolno je sjećati se sretnih trenutaka, pa i pjesme *Zelena moja*, nastale 2. travnja 1984., posvećene rodnoj Slavoniji. Riječi tada kao bujica izlivena na papir, nanizani stihovi-sličice na nisku ustreptalosti života kao prava umjetnost nose u sebi nadvremenost, „eticitet i esteticitet svojega i svakog daljnjeg vremena“.⁹⁸ Ti razigrani stihovi prerasli su 1991. u tužnu zabrinutost:

„Tko li te danas žanje i veže?!
Da li ti klasje itko mazi?
I da li itko onako nježno
strnište tvoje gazi?“ (*Zelena moja*)

Slikarica i autorica priča za djecu Lidvina Erl Luketa⁹⁹ nije mogla suspregnuti bol videći razoreni rodni Đulovac, razrušenu župnu crkvu Svetog Duha:

„Bez krovišta stoji šuplja
Kao svetac praznih duplja.

⁹⁷ Vesna Vargović. *Zdravica ljubavi za rodnu grudu*: Iz dna duše (2). *Bjelovarski list*, 21. 11. 1991., str. 12.

⁹⁸ G. Rem. Nav. dj., str. 462.

⁹⁹ Portret slikarice i pjesnikinje naslovljen: Lidvina Erl Luketa objavljen je u *Vrelima*, 6-7(1995), str. 45.

Božji prst put neba stremi.
Prijatelji mrtvi, nijemi.“
(*Predragi moj Đulaves*)¹⁰⁰

Zbirku na češkom i hrvatskom jeziku *Zraněni – Ranjeni* Karla Blahe¹⁰¹, nastalu i objavljenu 1992. u sudbonosnim danima hrvatske povijesti, Emil Novak nazvao je „daruvarski egzodus u stihovima“¹⁰², a recenzent pjesnik Zdenko Satrapa „kronikom ratnih događanja“ 1991. u daruvarskom kraju (slika 5). Crne slike rata, strahovi, brige, rušenja materijalnih dobara, svetinja, prognanici... Česti i prečesti motivi ratnog pisma. Poetika buke, dokumentarnost, faktografiranost, izričitost, izravnost, prepoznatljivost... teško bi preživjeli estetiku i estetske kriterije tekstualnosti nekog drugog vremena. Danas, poslije duljeg vremenskog odmaka, mislim da bi većina čitateljskih očekivanja bila iznevjerena bez spomenute referencijalnosti na stvarnost. Poetički rečeno, hiperrealizam ranih 90-ih može se gledati i kroz prizmu drugačije opcije jer nerijetko prelazi u alegoriju i simbolizam. Stvarna patnja s jasnim prostornim i vremenskim određenjima postaje općeljudska patnja, žrtva s naličjem Božje muke na križu (V. Bažant, B. Jelušić, D. Horvat Zácskai, K. Blaha, A. S. Prević) iz koje izvire svjetlo nade i ljubavi, vjere u bolji i pravedniji svijet.

U takvom svjetlu, a svoje uvide temeljeći na uspelijim pjesmama zbirke *Ranjeni* (Peace for Croatia, Zapalite svijeću, Svitanje nad gradom, Ranjeni, Turkinje su sazorile, Tanjo moja, Kolona automobila s izbjeglicama iz Iloka kreće prema zapadu...) ¹⁰³ prikazat ćemo poeziju K. Bláhe, pjesnika koji je i simbolički i stvarno uz pero uzeo i mač u ruke u obranu voljenoga grada i arkadijskih krajolika uz Toplicu i Ilovu.

Slika 5. K. Blaha: *Zraněni – Ranjeni* (1992)

¹⁰⁰ Lidvina Erl Luketa. *Predragi moj Đulaves*. *Vrela*, 6-7(1995), str. 45.

¹⁰¹ O Karlu Blahi i njegovu stvaralaštvu više u: Zdenka Táborská. Četiri desetljeća u službi javne riječi. Uz dodjelu priznanja novinaru Karelu Blahi. *Daruvarske Aquae Balissae*, 1(2002), str. 32-34.

¹⁰² E. N. Daruvarski egzodus u stihovima. Osvrt na knjigu pjesama Karela Blahe – „Ranjeni“. *Bjelovarski list*, 24. 12. 1992., str. 12. Vidjeti i: Ivan Jakovina. „Ranjeni“ – nova zbirka pjesama K. Blaha. *Vrela*, 2(1992), str. 32.

¹⁰³ Karel Bláha. *Zraněni – Ranjeni*. Ilustracije Siniša Nj. Starek. Daruvar: Vlast. naklada, 1992. Posveta: „U znak sjećanja na sve vojne i civilne žrtve velikosrpske agresije 1991. – 1992.“

Grad su ljudi i u gradu žive najmiliji. Napadnut je grad. Tanja je nestala. Nema je, a turkinje su sazorile. Doći će, čekaju je njezine stvari, njezina djevojačka soba, njezini roditelji (*Turkinje su sazorile, Tanjo moja*). U „dnevnik tuge i žala“ lirski subjekt zapisuje rukom kroničara kako su se u te pitome prostore nastanili „bijesni kurjaci“, „podivljale horde“, a svijet sve gleda ravnodušnim očima. Tko će pomoći ranjenim ljudima u ranjenoj zemlji? (*Peace for Croatia*) Progonstvo Iloka 18. listopada 1991., potresna slika teško pojmljiva u „civilizacijskim obzorima“ kraja 20. stoljeća nije omekšala tvrda srca europskih diplomacija, no zabilježena u pjesmi *Kolona automobila s izbjeglicama iz Iloka kreće prema zapadu*, kao i svaka umjetnost, računa na dugo pamćenje i uvijek prisutno suosjećanje s onima koji pate.

Filmskim jezikom, kadrom do kadra, tamnim slikama, gustim namazima ispisana je dnevnik tuge, kronika umiranja. Ostali su humci, spaljene kuće, sela, razrušene crkve, tragovi neljudskih stopa... Ostali su ranjeni ljudi:

„Ranjeni roditelji plaču nad grobom svoje djece,
ranjeni srodnici plaču nad smrću najmlađih,
ranjeni susjedi i prijatelji tuguju za dragim licima,
ranjeni sada tugujemo svi
mi,
ranjeni ljudi u ranjenoj zemlji...“ (*Ranjeni*)

Simboličkim paljenjem svijeća mira hiperrealistički dnevnik patnje i umiranja prerasta u alegoriju budućega pravednijeg svijeta bez tame:

„neka bude puno svjetla pri njegovom nastanku,
zapalite krijesove neka nestane tama.“ (*Zapalite svijeće*)

Novi svijet trebao bi počivati na mudrosti, poučnoj spoznaji u koju su uključeni i sudba i vrijeme, „zlatne niti i tihi treptaji srca“. Geslo mudrosti patnje moglo bi se izreći i ovako: grad sazdan od ljubavi je nepobjediv. Zadivljuje pjesnikova odlučnost da se brani grad, njegovo dostojanstvo, njegovo gospodstvo duha:

„ljubav se ne može ubiti kao ni svjetlo,
istina ostaje zauvijek u svome korijenju,
isklijalo sjeme želi dostići svoju mjeru.
.
ali tvoje dostojanstvo, grade, i naše - ne damo,
ne možemo se odreći svog korijenja,
barbari poremećene duše i budale
nemaju toliko mržnje i zlobe
koliko mi imamo ljubavi i nade.“ (*Svitanje nad gradom*)

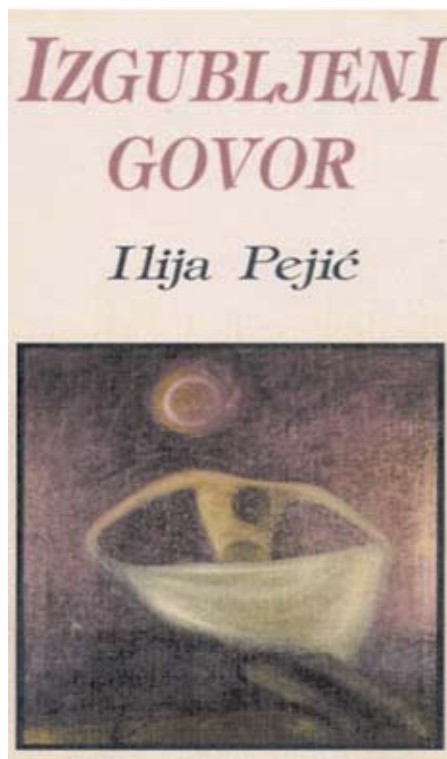
Stihobirka *Izgubljeni govor* (1994.) Ilije Pejića s ilustracijama Milana Pavlovića većim dijelom nastajala je ranih teških 90-ih godina (slika 6), kada su Hrvatsku palili i rušili „Goti s istoka“. Ciklusi *Slike, Kuća, Grad* napisani su upravo tih sudbonosnih godina, dok su *Odisejeve pjesme* nastale znatno ranije, krajem 70-ih. Progonstvo Iloka, pad Vukovara i pogibija prijatelja nisu pjesnika ostavili ravnodušnog, pa je, slično srednjovjekovnom kroničaru ili starim hrvatskim piscima i pučkim pjesnicima, elegičnim tonom progovorio o rasutoj i ranjenoj baštini, o ratu i tolikim ratovima kao našoj sudbini. Tražeći prikladno ruho za svoje skladbe, pred pjesnikom se ukazala Riječ kao svjetlo, iskra, plamen, nada, iskonska ljudska težnja za istinom, pravdom, izvornošću, puninom značenja, skladnom melodijom... Riječ kao uzrok postanja i bit našeg postojanja, povratak prabitku i povratak na davne putove djetinjstva. (*Riječ*)

Skrušena se molitva nastavlja jer tko će ako ne Bog sačuvati drage staze, dragu zemlju Slavoniju. Sve nedaće trenutne su kušnje Svevišnjega zbog naših grijeha, jer On je velik i milostiv:

„Oče, zakrili svete putove!
Gladan, žedan, promrzao,
svakim novim danom
sve više vjerujem u otkupljenje i povratak.“ (*U meni živi*)

Pjesma *Slavonia AD 1991* i duhom i slogom i oblicima riječi referira se na *Kroniku popa Dukljanina*. Teško breme na slabim leđima. Vrijeme mržnje i klanja, rušenja naših svetinja, naših spomenika, naših knjiga, našega jezika. Vjera u Jahvu. On će svoj narod izbaviti iz ropstva.

Alegorično prizivanje povijesti nastavlja se i u maloj sličici-pjesmi 9. *rujna 1493*. umorne i slomljene hrvatske vojske koja je izginula u Vražjem vartlu (Krbavskom polju). Pjesma uporište nalazi u pučkom vjerovanju kako svaki čovjek ima svoju zviježdu koja se s njim rađa i s njim umire. Vjerodostojnost vremena i prostora ovjerava se čakavicom, starim hrvatskim jezikom te ritmom stiha svojstvenom bugaršticama.

Slika 6. Ilija Pejić: *Izgubljeni govor* (1994)

Smrt hrvatskog vojnika, odnosno hrvatske vojske, prikazana je paralelizmom-usporodbom:

„Mač iz ruke doli klonu
ka što svitla zvizda zgasnu
ostavljajuć krvav trag na nebu.“ (9. rujna 1493.)

Čvrstoj strukturi pjesme pridonosi dvostih kojim se lirska minijatura otvara i zatvara:

„U krbine, u strmine, u pomore
jizdi danas tvoja vojska, bane.“ (9. rujna 1493.)

Recenzentica Božica Jelušić u osvrtu *Glačaonica riječi* lucidno uočava kako se u toj zbirci stalno prožimaju nacionalna i osobna povijest:

„Simbolika i amblematika, kojom se Pejić ispomaže, pripadaju zapadnoeuropskom kulturnom okružju i dotiču *mitska mjesta nacionalne povijesti* (istakla B. J.) (otuda: provalija, mač, grad, opsada, slomljeni križ, bitka, lomača, žrtva paljenica) ili *osobnu povijest melankolije* (istakla B. J.) (kamo pripadaju: bršljan, trava, sjena, magla, kuća, jablan, mjesečina, vrt, korijen, duša, temelj, djed, otac, tajna, vatra, sumrak, strepnja). Udio jednih i drugih simbola upućuje na zaključak da je pjesnik izvagao svoj poetski teret, pridodajući ravnomjerno na jednu i drugu tezulju.“¹⁰⁴

Anđelko Novaković u recenziji ističe biblijske prizore i krv pravednu, sutone i teške zime, lažne proroke:

„Ne zaobilazeći ni velike riječi, a prepoznavajući i osobnu i zajedničku sudbinu u nerijetkim ranama i međašima hrvatske povijesti i hrvatske književnosti, također, Pejić napokon imenuje *riječ* – što zahtjevniju, iskreniju, čišću, i razorniju. Osobnu.“¹⁰⁵

Makabrastičnu sliku Hrvatske prepuštene na milost i nemilost krvniku riše i Damir Horvat Zácskai u pjesmi *Hrvatska na zemljovidu 25. lipnja 1993.*¹⁰⁶ S bolnim grčem na licu matoševski izriče više-manje znanu istinu – patnja je stalna pratilja ove zemlje. A kad se 90-ih odlučila za slobodu i samostalnost, uvidjela je da je sama, bez prijatelja i bez oružja. Pjesnik ironično raskrinkava iluzije. Himbeni skrbnici, lažni dušobrižnici, hulje i krivokletnici, europska zlehuda srca, kao Joba Hrvatsku

¹⁰⁴ Božica Jelušić. *Glačaonica riječi*. Ilija Pejić: Izgubljeni govor, Prosvjeta, Bjelovar, 1994. *Bjelovarski učitelj*, 3(1994), str. 119.

¹⁰⁵ Anđelko Novaković. Izgubljeni govor. [Recenzija]. U: Ilija Pejić. *Izgubljeni govor*, Bjelovar, 1994., str. 55.

¹⁰⁶ Pjesma je objavljena u antologiji *Osmijeh nakon suza: stihom i slikom iz Poilovlja*, str. 80-81. Prije uvrštavanja u antologiju izašla je u *Vrelima*, 4-5(1994), str. 32.

Antologiju *Osmijeh nakon suza: stihom i slikom iz Poilovlja* uredio je Karlo Blaha, a objavio ju je Ogranak Matice hrvatske u Daruvaru 1997. Predgovor je napisao Ante Stamać.

su prezreli, natovarili joj preteški križ, ostavili je da se tješi tjeskobom svojih muka oplakujući mrtve. Kao i druga nebrojena iskušenja i ovu će nesreću nadživjeti postajući bolja i plemenitija:

„Gle! To je moja Hrvatska:
mala i manja, ali velebna.
U boli kaljena. Njom oplemenjena.
Rođena niotkog željena.“ (*Hrvatska na zemljovidu 25. lipnja 1993.*)

Pjesmom *Veliki nemaju vremena* Mara Borovac otvara ciklus stihova impregniranih ratom i ratnim stradanjima. Psalmični napjevi nisu i neće promijeniti svijet, neće skinuti maske s lica lažnih mirotvoraca, a neće usporiti ni jurnjavu za profitom. Bogatima stihovi zbirke *Bljeskovi i oluje* i stravične priče o malima i slabima u raljama krvožednih moloha nisu ni namijenjeni, jer oni ne vide spaljene domove, razrušena sela, oskrnavljena svetišta, ne čuju plač djece i strepnje majki... Ove molitvene riječi lirski subjekt upućuje Onome koji sve čuje i sve vidi i za svako stvorenje ima vremena:

„Hrvatska je moja razapeta, Gospodine!
Rame joj teški križ pritišće,
Vatru u domu utrnule
Aveti.
Trgaju njezine halje,
Srce čupaju...
Kuću ubijaju,
a ja Te molim da je izvedeš iz mraka.“ (*Prvoslovka*)

Nevezani, jednostavni stihovi Mara Borovac – prema ocjeni Milana Taritaša – „zrače toplinom zavičajnih impresija iz kojih izvire ljubav za čovjeka, za krajolike, za domovinu.“¹⁰⁷

Matu Mađerića kritika obično svrstava u pučke pjesnike jer je cijeli život proveo u Malom Trojstvu obrađujući zemlju. Vrsni poznavatelj poezije Milan Taritaš nastoji ustaljenu predodžbu promijeniti ocjenjujući Mađerića kao cjelovitu pjesničku osobnost, a njegovu poeziju suvremenom i aktualnom.¹⁰⁸ Nekoliko se ključnih motiva ističe u njegovoj poeziji: žena, domovina, čovjek, život i prolaznost života, priroda...

Žena je drugo ime za majku, a majka je sinonim za domovinu – Hrvatsku, vječnu patnicu koja je 1991. krvarila od Dubrovnika do Vukovara, ali prvi put za svoju

¹⁰⁷ Milan Taritaš. Riječ recenzenta. U: Mara Borovac. *Bljeskovi i oluje*. Garešnica: Matica hrvatska, Ogranak, 1996., str. 5.

¹⁰⁸ Milan Taritaš. Pjesme Mate Mađerića. U: Mato Mađerić. *Korak preko zore*. Bjelovar: Prosvjeta, 1995., str. 5.

slobodu i neovisnost. Ponosan je što njegova Hrvatske više ne moli, ne kleči, već „mrki čelik slama.“ (*Jesen 1991.*)

Tužaljku *Bilogora je plakala* pjesnik je posvetio osamnaestorici hrvatskih vitezova mučenički ubijenih 8. rujna 1991. u Kusunjama, a kompozicijski je nalik kantati¹⁰⁹ s uvodnom slikom hrvatske šume, svjedoka patnji i stradanja, vapaja i suza. Slikom izrazite sugestivnosti razrađuje temu: u trnovitom vijencu upleteno je osamnaest ruža. Nadvisivši šumu, vijenac se počinje dizati mjesecu mlađaku. Tužno šumom odjekuje gugut golubice jer pravda još uvijek čami u tišini, a bijesni vuci zavijaju. I zvijezde su tužne. U završnom dijelu obrat, crescendo, vjetar u granju najavljuje početak lavine, potresnu grmljavinu:

„U svakoj pori Hrvatska treperi,
sada se kali u ognju raspeća.
Pomozi, Bože, sunce nam otvori
da cvasti mogu HRVATSKA PROLJEĆA...“ (*Bilogora je plakala*)

Metonimijska, simbolična i metaforična slika je jelena u pjesmi *Jelen* ispjevana/ispričana u stihovima. Posljednji oprostajni trenutci od svijeta i života pogođenog jelena lirski subjekt odvođe na asocijativne putove patnji od Vukovara, Spačve do Papuka i Kusunja. Jelen je čuvar hrvatskih šuma i jama u kojima leže djedovi i njihovi unuci: „Ista ih rastrga zvijer.“ Zla kob će minuti, svanut će dan kad će Hrvatska biti bez jama. Jeleni će biti gospodari šuma.

Pjesme Barbare Delić¹¹⁰ u zbirci *Orfej s bojišnice* D. Lončar dijeli tematski u dvije cjeline: prva je ratna tematika (*Prognanica, Zgarište, Moja zemlja Banovina*), a druga je niska intimnih raspoloženja. Lončar izdvaja dvije pjesme – *Plahost* i *Bijele noći u studenome* jer njima se „stilistički... odmakla od realističke opisne poezije u kojoj je subjektivni doživljaj potisnut objektivnim viđenjem.“¹¹¹

Prognanica krči i obrađuje tuđu zemlju i u nju sadi sjeme misleći na svoju zemlju koju je morala napustiti. (*Prognanica*) Njezin san o povratku na zgarište, među crne „nagorjele zidke“ (*Zgarište*) nosi u sebi začetke prave pjesme u kojoj se pojedinačno iskustvo ratne traume pretapa s iskustvima mnogih koji su iskusili nepravde te se poistovjećuju s patnikom i njegovom patnjom.

Najčešći motivi opisne poezije Ančice Perše Deškin jesu osamljenost (*Daleko se skrivi, Sami u mnoštvu*), bijeg iz stvarnosti (*Uteći*), klonuća i uzdignuća, optimizam i

¹⁰⁹ Sličnu je kantatu-tužaljku komponirao Josip Magdić 1994. nazvavši je *Gospodin satire ratove*. Posvetio ju je opkoljenom Sarajevu.

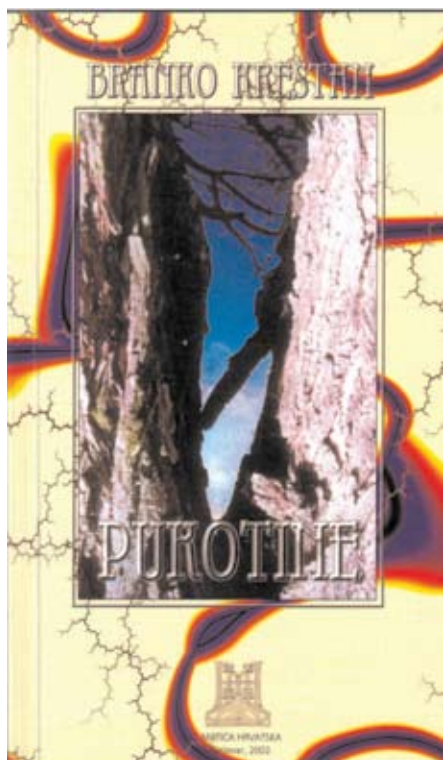
¹¹⁰ O Barbari Delić i njezinu stvaralaštvu: Damir Horvat Zácskai. Barbara Delić. *Vrela*, 15-16(1999), str. 12-13.

¹¹¹ Duško Lončar: *Orfej s bojišnice – stihovi prkosa i nade*. U: Duško Lončar. *Književne prosudbe - s razlogom*. Novska: Ogranak Matice hrvatske, 2005., str. 225.

vjera u život unatoč svemu (*Bogatstvo, Sve je pjesma*), potom misaonost, vječni prijepor duha i tijela, između žudnje iskrenog srca, leta duha u visine i tijela koje ga okiva, sapinje i zemlji prigiba (*Raskorak*). Ipak, rodoljubnim pjesmama pripada posebno mjesto u njezinu poetskom opusu, sudeći prema predočenom u zbirci *Orfej s bojišnice*, a misli se na pjesme *Riječ hrvatska* (1991.), *Hrvatska lipa* (1986.) i *Slavonsko ljeto* (1987.).

Arkadijski mir rajskog vrta narušio je rat. Kroz sumorne oblake posvudašnjeg straha i klouca prosijavaju zrake nade, prkosa i otpora gledajući rodno selo u plamenu (*Bio je lijep Grđevac u umiranju*, 1991.). Sa suzama u očima prognanici s Une, Sane, Krke, Dunava, Vuke... nose u sebi drage relikvije, srušene crkve, spaljene domove, ognjišta, san o jutru što će zablistati „dječjim smijehom“:

Krenut će u
povratak.“ (*Prognanička večer*, 1993.)

Slika 7. Branko Kreštan: *Pukotine* (2002)

V. Vargović, K. Blaha, A. Perše Deškin... Dom je spaljen, grad razrušen, domovina ranjena. Čovjek patnik-prognanik i njegova ljubav u velikoj su kušnji. Kako živjeti

Puno je rana. Vukovar, Ovčara, Pakrac, Lipik, Kusunje... Kako poslije? One koje grije ljubav znaju oproštati. (*Kako poslije*, 1993.)

Poezija Ančice Perše Deškin himna je životu koji je, unatoč svemu, vrč pun čuđenja, ushita, ganuća, nezadrživa rijeka, rosna paukova mreža, tanahna travka, sudetinska sićušna buba, rastvoren cvijet. Školjka – ljepota koja se otvara ljudima dobra srca, pjesnicima. (*Sanjar, Kad stih bljesne*)

Stihovi cesarićevsko-vidrićevskih nostalgčnih ugođaja Ane Kirinčić mogu se razdijeliti u pejzažne, intimno-refleksivne i rodoljubne. U zbirci *Orfej s bojišnice* zastupljena je s devet pjesma. U ovom prikazu osvrnut ćemo se na dvije pjesme: *Na godišnjicu vaše smrti* i *Mojim poginulim učenicima* kao iskreni glas učiteljice koja se prigiba pred žrtvom. Tuga preplavljuje njezinu ustreptalu dušu u prigodi svake godišnjice smrti njezinih dječaka – junaka.

Ljubav prema domu, gradu, domovini nepobjediva je, kako u stihovima svjedoče

s onima koji su ubijali, palili, rušili? Susret s dojučerašnjim neprijateljem najcjelovitije slika Branko Kreštan u knjizi pjesama *Pukotine* (2002.).¹¹² Knjigu otvara ciklus *Post mortem*, u cijelosti posvećen ratu i ratnoj stvarnosti (slika 7). Pjesnik, socijalno osjetljiv, pridružuje se drugim hrvatskim piscima koji su u svojim djelima zabilježili ratna pustošenja Hrvatske ranih 90-ih, ali i drugačija „pustošenja“ u obliku pretvorbi, pljački i prevara... Vukovar je već 1991. postao mitski grad, simbol otpora, a glas Siniše Glavaševića svakodnevno je odzvanjao hrvatskim prostorima. Sinišina duša nastanila se u naše nespokojne duše (*Vukovar u tebi*). Neprijateljski projektili razarali su i druge hrvatske gradove u želji uništenja, brisanja s lica zemlje tragova jednog naroda, njegove kulture i njegova identiteta. Kako oprostiti ljudima koji su jučer bili s nama, a sada su s druge strane barikade? (*Možeš li*) Riječi oprost, zaborav, kajanje – prema Nadi Crnogorac – ključni su motivi pjesnički podijeljenog svijeta srušenih mostova i udaljenih obala (*Srušeni mostovi*)¹¹³ Bolan je susret dojučerašnjih susjeda koje je rat razdvojio. Jedan je ostao vjeran gradu, a drugi ga se odrekao. (*Ako se sretnemo*) Dva svijeta teško pomirljiva, dvije sudbine koje povezuju samo vrijeme i prostor, a sve ih drugo razdvaja. Obrana vlastite grude, radićevska pravičnost, mirotvorstvo pred nezasitnom pohlepom za tuđim, lažno čojstvo i lažno junaštvo. Antologijska pjesma *Guslar* – ispjevana jezikom i ritmom crnogorske narodne kletve – vjerna je ilustracija bizantinske prijetvornosti:

„guslaru na guslama ti strune popucale
popucale od golema jada
jer ti više ne zboriš o čojstvu
vučja glava na janječem runu
iz očiju guje izvirile
iz čeljusti vrela krvca prokapljuje
mrtvog te ni zemlja primit' neće
nikad u njoj ne našao mira... (*Guslar*)

Zdenko Satrapa u stihovima jasna i jednostavna izraza, riječima prosvjeda, prkosa i otpora ispisuje patnju Poilovlja. Umjesto sloge i ljubavi – pakao, mržnja, svijet u rasulu (*Svijet, jadi i mržnja*). Ponavlja se povijest, a u pamćenju živi proljećarska 1971. (*Ne zaboravi nas*).¹¹⁴ Motivi žrtve, patnje, razaranja grada najdojmljiviji su u pjesmi *Lipiku*, u kojoj pjesnik slično Kreštanu izravnim tonom pučke kletve proklinje neprijatelja:

¹¹² O B. Kreštanu i njegovoj poeziji više u: Duško Lončar. Kreštanov pjesnički put do lirske minijature. [Pogovor]. U: Branko Kreštan. *Skupljač biserja*. Bjelovar: Matica hrvatska, Ogranak Bjelovar, 2005., str. 75.

¹¹³ Nada Crnogorac. Iz recenzije na ovitku knjige *Pukotine*.

¹¹⁴ Pjesme *Svijet, jadi i mržnja* i *Ne zaboravi nas* objavljene su u antologiji *Osmijeh nakon suza...*, str. 70-71.

„Za sve ovo učinjeno,
Kunemo se, Bog će dati,
Sve od sada pa na vijeke,
Da ti se prokletstvom plati.“ (*Lipiku*)¹¹⁵

Literatura

- Adamović, Dubravko (2007.), Satnija „Hrvatski umjetnici“ – skupina „Bilogora“. U: Mato Ćurak. *Mi smo htjeli. Domovinski rat 1990. – 1995.* Bjelovar: Gradsko poglavstvo Grada Bjelovara, 2007., str. 129-136.
- Bartolić, Zvonimir (1993.), Jezuš Kristuš na horvatskom križnom putu. [Pogovor]. U: Božica Jelušić, Ivan Lacković Croatia. *Jezuš.* Samobor: ..., 1993.
- Banas, Stjepan (1997.), Dani hrvatskog pučkog teatra – put zajedništva iseljene i domovinske Hrvatske. *Bjelovarski učitelj*, 3(1997), str. 29-32.
- Bažant, Vladimir (1992.), Hrvatski križni put. *Rusan*, 2-3(1992), str. 58-62.
- Bažant, Vladimir (1996.), *Vrijeme pred oluju: izabrane pjesme.* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske; Bjelovar: Ogranak MH, 1996.
- Beck, Boris (2011), Šoping-centar kao zavičaj. *Tema*, 1-2(2011), str. 80-84.
- Bjelovarski list* 1990. – 1992.
- Bjelovarski učitelj* 1992. – 2000.
- Bjelovarski zbornik* 1990. – 1994.
- Bláha, Karel (1992.), *Zranění – Ranjeni.* Ilustracije Siniša Nj. Starek. Daruvar: Vlast. naklada, 1992. Posveta: „U znak sjećanja na sve vojne i civilne žrtve velikosrpske agresije 1991. – 1992.“
- Blaha, Karlo (1992.), Svitanje nad gradom. *Vrela*, 1(1992), str. 18.
- Blaha, Karlo (1992.), Peace for Croatia. *Vrela*, 1(1992), str. 19.
- Blaha, Karlo (1995.), Uz prvu pjesničku zbirku Daruvarčanina Antuna Stjepana Previća. *Vrela*, 6-7(1995), str. 41.
- Blaha, Karlo (1996.), Uz knjigu četvero pjesnika Grubišnog Polja. *Vrela*, 8(1996), str. 26.
- Erl Luketa, Lidvina (1995.), Predragi moj Đulaves. *Vrela*, 6-7(1995), str. 45.
- Fila, J. V. (1998), Pisanje je uvijek užitak. Intervju s Goranom Tribusonom. *Novi Bjelovarac*, 23. 4. 1998., str. 8.
- Grganić, Dragutin (1990.), Bjelovarska (ne)kultura: osvrt na pisanje Željka Sabola. *Bjelovarski list*, 27. 9. 1990., str. 8-9.
- Hanak, Ana (1997.), Mnogi moji sugrađani pojma nemaju da sam ih opisao. Razgovor s bjelovarskim književnikom Mirkom Sabolovićem. *Novi Bjelovarac*, 26. 6. 1997., str. 6.

¹¹⁵ Z. Satrapa. *Lipiku.* *Vrela*, 1(1992), str. 19.

- Horvat Zácskai, Damir (1992.), Lica jezika ili „Mulj govora nespretna i nepodobna nanesen na obale našega jezika.“ *Vrela*, 2(1992), str. 28-30.
- Horvat Zácskai, Damir (1994.), Hrvatska na zemljovidu. *Vrela*, 4-5(1994), str. 32.
- Jelušić, Božica, Ivan Lacković Croatia (1993.), *Jezuši*. Proslav Zvonimir Bartolić. Samobor: Samobor tisak, 1993.
- Jelušić, Božica (1994.), Glačaoonica riječi. Ilija Pejić: Izgubljeni govor, Prosvjeta, Bjelovar, 1994. *Bjelovarski učitelj*, 3(1994), str. 119.
- Karaula, Željko (2012.), *Moderna povijest Bjelovara 1871.-2010. Od razvojačenja Varaždinske krajine do suvremenog Bjelovara*. Bjelovar: Tiskara Horvat; Zagreb: Naklada Breza, 2012.
- Kovrlija, Katica (1992.), Stid me je neba. *Bjelovarski list*, 6. 2. 1992., str. 11.
- [Kreković, J., Z. P.] (1995.), Emil Novak. In memoriam. *Novi Bjelovarac*, 12. 1. 1995., str. 3.
- [Kreković, Josip] J. B. K. (1996), Svetački četverolist – europski korijeni Bjelovara. [Razgovor s Goranom Jakovljevićem]. *Novi Bjelovarac*, 24. 10. 1996., str. 5.
- Lončar, Duško (1997.), Desetljeće s Lovrakovim danima kulture. *Novi Bjelovarac*, 12. 6. 1997., str. 8.
- Lončar, Duško (2005.), Kreštanov pjesnički put do lirske minijature. [Pogovor]. U: Branko Kreštan. *Skupljač biserja*. Bjelovar: Matica hrvatska, Ogranak Bjelovar, 2005.
- Lončar, Duško (2005.), Orfej s bojišnice – stihovi prkosa i nade. U: D. Lončar. *Književne prosudbe – s razlogom*. Novska: Ogranak Matice hrvatske, 2005., str. 223-228.
- Marušić, Blanka (1995.), Tri decenije s Golubom u srcu. Razgovor s prof. Vinkom Glasnovićem... *Novi Bjelovarac*, 19. 10. 1995., str. 11.
- Marušić, Blanka (1996.), Bjelovaru s ljubavlju za 240. obljetnicu postojanja. Naš grad i HORKUD „Golub“. *Novi Bjelovarac*, 11. 7. 1996., str. 10.
- Mataga, Vojislav (2011.), Razgrađivanje grada. *Tema*, 1-2(2011), str. 56-58.
- Matunci, Gordana Marta (1996.), „Retrorsum no abbi“ – Nisam uzmaknuo (Iz. 50,5). Kvak u spomen. *Novi Bjelovarac*, 11. 1. 1996., str. 22.
- Matunci, Gordana Marta (1996.), Ljubav vječno ostaje. *Novi Bjelovarac*, 15. 2. 1996., str. 12.
- Matunci, Gordana Marta (1996.), Žetva u Bilogori. *Novi Bjelovarac*, 11. 7. 1996., str. 7.
- Matunci, Gordana Marta (1997.), Bilogorske svete vatre. *Novi Bjelovarac*, 8. 5. 1997., str. 8.
- Matunci, Juraj (1997.), Lik žene u narodnim poslovicama. *Novi Bjelovarac*, 27. 2. 1997., str. 13.
- Matunci, Juraj (1997.), Svaka hiža ima svoga križa. *Novi Bjelovarac*, 13. 3. 1997., str. 12.

- M. M. [Medar, Mladen] (1990.), „Spomenik trajniji od mjedi“: posljednji oproštaj od Zvonimira Lovrenčevića (Bjelovar, 23. 10. 1911. – Zagreb, 11. 1. 1990.). *Bjelovarski list*, 25. 1. 1990., str. 5.
- Medar, Mladen (1996.), 150 godina bolnice u Bjelovaru (1845. – 1995.). *Novi Bjelovarac*, 4. 1. 1996., str. 7.
- Medar, Mladen (1996.), Sjećajući se Željka Sabola. *Novi Bjelovarac*, 5. 9. 1996., str. 14.
- Medar, Mladen (1999.), Vladimir Bažant. In memoriam. *Novi Bjelovarac*, 6. 5. 1999., str. 8.
- Medar, Mladen (1999.), In memoriam jednoj starici. I bjelovarska „Kruna“ ipak je pala. *Novi Bjelovarac*, 12. 8. 1999., str. 4.
- Medar, Mladen (2000.), Tri svetačke faze. Zbog iznimnog zanimanja Bjelovarčana za kipove u parku donosimo o njima još neke nepoznate pojedinosti. *Novi Bjelovarac*, 5. 1. 2000., str. 5.
- Medar, Mladen (2000.), Ljubi bližnjega svoga (kao sebe samoga, dakako!). *Novi Bjelovarac*, 23. 11. 2000., str. 5.
- Medar, Ratko (1999.), Kujna u jezičnoj kuhinji. *Novi Bjelovarac*, 7. 1. 1999., str. 8.
- Naše vrijeme 1995. – 1998.*
- Novak, E. (1991.), Friščić ponovo iznenađuje. Danas u Galeriji Gradskog muzeja otvaranje izložbe Ive Friščića „Crven bijeli plavi“. *Bjelovarski list*, 16. 5. 1991., str. 9.
- Novak, Emil (1991.), Smrt kao završni čin prosvjeda. O Željku Sabolu divne je riječi izrekao hrvatski pisac i naš nekadašnji sugrađanin Josip Pavičić. *Bjelovarski list*, 19. 9. 1991., str. 7.
- Novak, Emil (1991.), Dokraja miran i tih. Slavoljub Lacković, velikom umjetniku posthumno. *Bjelovarski list*, 24. 10. 1991., str. 9.
- Novak, E. (1991.), Dvjesto godina zajedno. Ipak otvorena izložba slika i dokumenata uz jubilej doseljavanja Čeha u naše krajeve. *Bjelovarski list*, 28. 11. 1991., str. 9.
- Novak, E. (1992.), Sloboda je biljka koja brzo raste. Kroki iz života profesora Eduarda Špoljara... *Bjelovarski list*, 28. 5. 1992., str. 12.
- [Novak, Emil] E. N. Daruvarski egzodus u stihovima. Osvrt na knjigu pjesama Karla Blahe – „Ranjeni“. *Bjelovarski list*, 24. 12. 1992., str. 12.
- Novak, Emil (1993.), Čovjek neiscrpane energije: uz osamdesetu godišnjicu života prof. Eduarda Špoljara. *Bjelovarski list*, 18. 3. 1993., str. 10.
- Novak, E. (1993.), Na ivici bijega. In memoriam umjetniku Ivi Friščiću. *Novi Bjelovarac*, 23. 12. 1993., str. 7.
- Novak, E. (1994.), Večeri ispunjene glazbom. Uz 110. obljetnicu Glazbene škole Vatroslava Lisinskog. *Novi Bjelovarac*, 3. 3. 1994., str. 9.
- Novaković, Anđelko (1994.), Izgubljeni govor. [Recenzija]. U: Ilija Pejić. *Izgubljeni govor*, Bjelovar, 1994., str. 55.

Novi Bjelovarac 1993. – 2000.

Orfej s bojišnice (1995.). [Zbirka stihova: Ančica Perše Deškin, Barbara Delić, Ana Kirinčić, Mirko Vidović]. Urednik Vladimir Strugar. Grubišno Polje: Ogranak Matice hrvatske, 1995.

Osmijeh nakon suza: stihovi i slike iz Poilovlja (1997.). Urednik Karlo Blaha. Daruvar: Ogranak Matice hrvatske, 1997.

Pavlić, Dražen (2000.), Umoran od stvaranja. „Krlježijanski Bjelovarčanin“. *Novi Bjelovarac*, 16. 11. 2000., str. 5.

Pejić, Ilija (1994.), *Izgnubljeni govor*. Ilustracije Milan Pavlović. Bjelovar: Prosvjeta, 1994.

Pejić, Ilija (2009.), Zamišljeni šetač – Vladimir Bažant (1935. – 1999.). *Bjelovarski učitelj* 14, 3(2009), 65-72.

Prigodom 130. obljetnice rođenja i 60. obljetnice smrti Rudolfa Vimera...(1993). *Novi Bjelovarac*, 25. 3. 1993., str. 9.

Prević, Antun Stjepan (1994.), Između dviju idila. *Vrela*, 4-5(1994), str. 31.

Prević, Antun Stjepan (1997.), Poilovlje u osmijehu nakon suza. *Vrela*, 9-10(1997), str. 35.

Prević, Antun Stjepan (1998.), Nove Veronike. *Vrela*, 11-12(1998), str. 52.

Promocija mape „Bjelovarske slike“. *Bjelovarski list*, 28. 5. 1992., str. 32.

Pučki kalendar Bjelovarsko-bilogorske županije. Urednik Stjepan Horvat. Bjelovar: Čvor, 1995. – 2000.

[Puškarić, Zvonimir] Z.P. (1985.), Ulični prepjev: (P)ogled – s knjiga – kroz prozor (kao medijska periferija). *Bjelovarski list*, 5. 4. 1985., str. 11.

[Puškarić, Zvonimir] Z.P. (1990.), Vrijeme poslije ciklusa: novi susret s Ivom Friščićem. *Bjelovarski list*, 11. 1. 1990., str. 7.

Puškarčić, Zvonimir (1997.), Dražen Movre: in memoriam. *Novi Bjelovarac*, 25. 9. 1997., str. 5.

Radovanović, Mile (1991.), Bjelovar nije provincija: Željko Sabol. Bjelovarska dijaspora. *Bjelovarski list*, 7. 1. 1991., str. 11.

Radovanović, Mile (1991.), Djetinjstvo u otpadu. Danas: Josip Pavičić... Bjelovarska dijaspora. *Bjelovarski list*, 23. 5. 1991., str. 17.

Radovanović, Mile (1991.), Najsretniji s djecom. Danas: Boris Beketić, glazbenik, Beč. Bjelovarska dijaspora. *Bjelovarski list*, 1. 8. 1991., str. 7.

Radovanović, Mile (1993.), Raf. Bjelovarska dijaspora. *Bjelovarski list*, 21. 1. 1993., str. 15.

Radovanović, Mile (1993.), Trojstvo – Zagreb – Damask – Rim i retour. Ana Donković, slikarica i poetesa – Zagreb. Bjelovarska dijaspora. *Novi Bjelovarac*, 22. 4. 1993., str. 11.

Radovanović, Mile (1999.), Korzo. Memoari jednog pisca (7). *Novi Bjelovarac*, 7. 1. 1999., str. 11.

- Radovanović, Mile (1999.), O. J. B. K-u i oko njega. *Novi Bjelovarac*, 7. 1. 1999., str. 8.
- Radovanović, Mile (2000.), Gradska kavana. Memoari jednog pisca (42). *Novi Bjelovarac*, 13. 7. 2000., str. 8.
- Ratna mapa „Iz dna duše“. U Muzeju izlaže Ivan Lacković Croata (1992). *Bjelovarski list*, 28. 5. 1992., str. 26.
- Rem, Goran (2010.), Estetika buke. U: Goran Rem. *Poetika buke: antologija slavonskog ratnog pisma*. Vinkovci: Slavonska naklada „Privlačica“: Riječ, 2010., str. 455-473.
- Rukavina, Željko (1996.), Metafizika rodnog grada. Goran Tribuson, književnik. *Novi Bjelovarac*, 26. 12. 1996., str. 11.
- Rusan 1991. – 1992.*
- Sabol, Željko (1973.), Trenuci kao godine: pjesme, soneti, šansone. *Forum*, 3(1973), str. 435-459.
- Sabol, Željko (1975.), *Krila teška krila*. Zagreb: „August Cesarec“, 1975.
- Sabol, Željko (1981.), *U gluho doba*: mapa. Stihovi Željko Sabol, bakropisi Zlatko Kešer. Zagreb: naklada autora, 1981.
- Sabol, Željko (1990.), Što je to „bjelovarsko kulturno mrtvilo“? – polemika. *Bjelovarski list*, 30. 8. 1990., str. 7.
- Satrapa, Zdenko (1992.), Lipiku. *Vrela*, 1(1992), str. 19.
- Seleš, Zdravko (2000.), Kajkavska poetska meštija Božice Jelušić: o 50. obljetnici rođenja i 30. obljetnici književnog stvaralaštva. *Podravski zbornik 2000./2001.*, str. 347-352.
- Sever, Gordana (1990.), Ljudi su izbjegavali nas „žigosane“: sjećanja na događaje sedamdesetih – prof. Edo Špoljar. *Bjelovarski list*, 30. 8. 1990., str. 4.
- Sever, Gordana (1992.), Ratno profiterstvo je zločin protiv domovine. U Bjelovaru je prošlog tjedna boravio predsjednik Matice hrvatske, gospodin Vlado Gotovac... *Bjelovarski list*, 30. 1. 1992., str. 2.
- S[tojković], R. [Ružica] (1997.), Oživljene uspomene na „bjelovarske daske koje život znače.“ U Gradskom muzeju u Bjelovaru otvorena je izložba „Sjećanje na Bjelovarsko kazalište.“ *Naše vrijeme*, 24. 12. 1997., str. 26.
- Strugar, Vladimir (1997.), Antun Cuvaj – od učitelja do kraljevskog savjetnika. *Novi Bjelovarac*, 23. 10. 1997., str. 6.
- Strugar, Vladimir (1998.), Jedanaesti Lovrakovi dani kulture. *Bjelovarski učitelj*, 2-3(1998), str. 45-53.
- Strugar, Vladimir (1999.), Dvanaesti Lovrakovi dani kulture posvećeni stotoj obljetnici rođenja Mate Lovraka. *Bjelovarski učitelj*, 2-3(1999), str. 92-93.
- Strugar, Vladimir (1999.), Otvoren izvanredni studij ekonomije u Bjelovaru. *Bjelovarski učitelj*, 2-3(1999), str. 94-95.

- Strugar Vladimir, Tajna Čorak (2013.), *Pohvala učitelju. Dvadeset godina Hrvatskoga pedagoško-književnoga zbora Bjelovar (1992. – 2012.)*. Bjelovar: Ogranak Hrvatskoga pedagoško-književnoga zbora, 2013.
- Špoljar, Eduard (1992.), Tajno i javno: iz pera našeg sugrađanina, prof. Eduarda Špoljara. Jučer-danas (I. dio). *Bjelovarski list*, 30. 1. 1992., str.12.
- Špoljar, Eduard (1992.), Oliver Twist na pakračkoj pozornici: iz pera našeg sugrađanina, prof. Eduarda Špoljara. Jučer-danas (II. dio). *Bjelovarski list*, 6. 2. 1992., str. 12.
- Špoljar, Eduard (1993.), Iz surova vremena. *Novi Bjelovarac*, 15. 4. 1993., str. 4.
- Štelcer, M. [Mirjana] (1996.), Književnik, prosvjetni i kulturni djelatnik. U spomen Milanu Taritašu. *Novi Bjelovarac*, 19. 9. 1996., str. 7.
- Štelcer, M. [Mirjana] (1996.), Pjesma kao izraz bola. Skica za portret: Vesna Vargović. *Novi Bjelovarac*, 10. 10. 1996., str. 6.
- Táborská, Zdenka (2002.), Četiri dsetljeća u službi javne riječi. Uz dodjelu priznanja novinaru Karelu Blahi. *Daruvarske Aquae Balissae*, 1(2002), str. 32-34.
- Taritaš, Milan (1995.), Pjesme Mate Mađerića. U: Mato Mađerić. *Korak preko zore*. Bjelovar: Prosvjeta, 1995., str. 5.
- Taritaš, Milan (1996.), Riječ recenzenta. U: Mara Borovac. *Bljeskovi i oluje*. Garešnica: Matica hrvatska, Ogranak, 1996., str. 5.
- Tribuson, Lj. [Ljerka] (1996.), Kroničari svoga vremena. Razvoj bjelovarskog tiska. *Novi Bjelovarac*, 11. 1. 1996., str. 12-13.
- Tribuson, Lj.[Ljerka] (1996.), Otisak prošlosti za tisak budućnosti. Pola stoljeća tiskare „Prosvjeta“. *Novi Bjelovarac*, 29. 8. 1996., str. 10.
- Umro je pjesnik [Željko Sabol] (1991.), *Bjelovarski list*, 12. 9. 1991., str. 8-9.
- U ovom strašnom času: mala antologija suvremene hrvatske ratne lirike* (1992.). Sastavili Ivo Sanader i Ante Stamać. Split: Laus, 1992.
- Vargović, Vesna (1991.), Zdravica ljubavi za rodnu grudu: Iz dna duše (2). *Bjelovarski list*, 21. 11. 1991., str. 12.
- Vargović, Vesna (1992.), In memoriam Magdaleni Bulić: 1933. – 1992. *Bjelovarski list*, 19. 3. 1992., str. 12.
- Vargović, Vesna (1996.), Grade moj. *Novi Bjelovarac*, 10. 10. 1996., str. 6.
- Vargović, Vesna (1996.), Suzo Hrvatska. *Novi Bjelovarac*, 10. 10. 1996., str. 6.
- Vidović, Mirko (1996.), *Haiku poezija s usporednim prijevodom na engleski jezik: Haiku poetry with parallel English translation*. Odabrao/slected by Vladimir Devidé. Daruvar: vlast. naklada, 1996.
- Vrela* (1992. – 2000.)
- Vukić, Feđa (2011.), Što se dogodilo u (tranzicijskom) gradu? *Tema*, 1-2(2011), str. 44-48.

Bjelovar Literary and Cultural Circle (1991–2000) – Wartime and Post-War Poetic Writings

Summary

In the first part, this study offers a reconstruction of the cultural life of Bjelovar and its surroundings – the Bjelovar literary and cultural circle (Bjelovar, Čazma, Đurđevac, Daruvar, Garešnica, Grubišno Polje) – by presenting portraits of writers, painters, musicians and educators; as well as by exhibitions, concerts, the work of associations and institutions; and a review of the publishing activity (newspapers, magazines, journals, books, monographs, etc.). The war havoc and the transitional deconstruction of the symbolic city capital (heritage, space) caused by globalisation are the two key elements that have formed not only wartime writings, but also the context in (the connection with) which they were created.

The second part of the study is a presentation of wartime (1991–1995) and post-war (1996–2000) poetic writings in the Bjelovar literary and cultural circle, incorporated in poems and lyrical writings by numerous authors (V. Bažant, Ž. Sabol, K. Kovrlija, B. Kreštan, S. Frajtić, M. Mađerić, V. Vargović, I. Pejić, B. Jelušić, B. Delić, A. Perše Deškin, M. Vidović, K. Blaha, A. S. Prević, K. Prević, Z. Satrapa, L. Erl Luketa, D. Horvat Zácskai, M. Borovac, etc.). It forms a tribute to a better comprehension of Croatian wartime writings. The emphasis has been put on poetry – the poem and its structure as a humanistic analysis of the indifferent world, the understanding of the meaning of suffering and victim, self-perception and the perception of the other party – the enemy, with strong belief in the good and the victory thereof, as well as on the analysis of heritage and its endurance when facing the forces of destruction (wounded city, wounded land, etc.).

The need for the as authentic as possible witnessing of the “severe reality”, wartime events, and memory in general determined the frequency of the genre of autobiographical/memoir literature, and the stylistic specificity of wartime writing as a pronouncedly documentary, factual/descriptive (stating the date and venue of the text), and in tone and directness similar to folk story telling – equally in prose, dramatic, and lyrical texts.

Keywords: Homeland War; transition; Bjelovar literary and cultural circle; wartime writings; wartime and post-war poetic writings (1991–2000).

Ilija Pejić, prof., knjižničarski savjetnik
Narodna knjižnica *P. Preradović* u Bjelovaru
Trg Eugena Kvaternika 11, 43000 Bjelovar
ilija.pejic@knjiznica-bjelovar.hr